

Россия Федерациязынын чырыдыышкын яамызы
Тыва Республиканың өөредилге яамызы
Муниципалдыг ниити өөредилге чери Хадың ортумак школазы
668513, Тыва Республика, Бии-Хем кожуун, Хадың сумузу,
Маады Парыңмаа, кудумчузу 8

ШМК-нын хуралынга **көргөн.**
Протокол № 1

"28"августа 2024ч.

Директорнун өөредилге
талазы-биле оралакчызы
чөпшээрэн.

 /Байкара В.Г./
"28"августа 2024ч.

Школа директорунун
59-дугаар дукаалы-биле
бадыдаан

 /Монгуш Л.Ч.
"28"августа 2024ч.

**Тыва чогаал эртеминге
АЖЫЛЧЫН ПРОГРАММА**

Класс: 10, шагы 64 (неделяда 2)

Хуусаазы: 1 чыл (1 өөредилге чылы)

Өөредилге номунун автору, ады, үндүрген чылы: Е.Т.Чамзырын,
А.Х.Херел.. Тыва чогаал. 10 класс. НШХИ. Кызыл, 2022ч

Программаның ады: Тыва дыл болгаш харылзаалыг чугаа
сайзырадылгазынга чижек ажилчын программалар. Кызыл, 2017.

Башкызы: Монгуш Любовь Михайловна

1. ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

Кол ниити өөредилгениң 10-11 класстарыңа «Төрээн (тыва) литература» эртемниңе чижек программа (улаштыр – Программа) өөредилгениң Федералдыг күрүне стандартызының (улаштыр – ӨФКС) «Родной язык и родная литература» деп өөредилге кезээнде өөредилгениң кол ниити чадазында литература эртемниң шигээткен турар ужурлуг түңнелдерге даянып кылдыңган. Ол ышкаш «Тыва аас чогаалы болгаш литература» (тург.-авт. Д. С. Куулар, А. М. Монгуш, 1994 г.) болгаш ниити өөредилгениң 5-11 класстарыңа «Тыва аас чогаалы болгаш литература» (тург.-авт. Е. Т. Чамзырын, М. А. Кужугет, Л. Х. Ооржак, 2012 г.) чижек программаларга даянган (протокол 28.06.2016 г. № 2/16-з).

Россия Федерациязының хамаатызын мөзү-шынар болгаш кижизидилге талазы-биле хевирлээр, чоннар аразында культура, эп-сеткил каттыштырар чөптүг харылзаалар дугайын айыткан Концепцияда чүүлдерни, ниитилел сайзырадыр сорулгаларының бүгү байдалдарын болгаш Тыва Республиканың регионалдыг, этнокультурлуг онзагайларын чугулалап, өөренип көргөн.

Чижек Программаны ажылдап кылырыңа өзек хоойлу, доктаалдар:

- Конституция Российской Федерации (с изменениями на 01.07.2020 г.) ст. 26;
- Федеральный закон от 29 декабря 2012 г. № 273-ФЗ «Об образовании в Российской Федерации»;
- Федеральный закон от 03.08.2018 г. № 317-ФЗ «О внесении изменений в статьи 11 и 14 Федерального закона «Об образовании в Российской Федерации»;
- Приказ Министерства образования и науки РФ от 17 декабря 2010 г. № 1897 «Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта основного общего образования» (в редакции приказа Минобрнауки России от 31 декабря 2015 г. № 1577);
- Конституция Республики Тыва (с изменениями на 12.04.2019 г.) ст. 5, 24;
- Закон ВХ-I «О языках в Республике Тыва» от 31.12.2003 г. № 462 (с изменениями на 12.04.2019 г.);
- Закон Республики Тыва от 21.06.2014 г. № 2562 ВХ-1 «Об образовании в Республике Тыва» (с изменениями на 02.06.2019 г.).

Программада кол ниити өөредилгениң 10-11 класстарыңа «Төрээн (тыва) литература» эртемниң өөредириниң кол сорулгалары болгаш сорулганы боттандырап ажыл-чорудулга тодараттыңган, өөредилге планында эртемниң туружу, өөренигиниң түңнелдери, эртемниң ужур-уткалыг кезээ, тематиктиг планнаашкын, кичээлден

дашкаар ажыл-чорудулга, программаны боттандыраарының байдалдарын айыткан. Бердинген Программа 10-11 класстарга «Төрээн (тыва) литература» эртемин өөредириниң чижек ажылчын программаларын тургузарының үндезини бооп турар.

Программада «Төрээн (тыва) литература» эртемин өөредириниң кол сорулгазын болгаш сорулганы боттандыраар ажыл-чорудулганың *дес-дараалашкаан, эртемнер аразының* болгаш *метапредметтиг харылзааларны* айтып турар. Ол ышкаш өөреникчилерниң назы-хар, өөредилгениң чада аайы-биле шингээдир ажыл-чорудулгазын кичээнгейге ап, билиглер ӨФКС негелделеринге дүүшкен турарын чугулага алган.

Амгы тыва литератураның төөгү-реалисчи барымдааларлыг шилиндек чогаалдарына даянып, уругларның делегей көрүүшкүнүн делгемчидеринче, эстетиктиг кижизидилгезинче база угаап боданыышкынын сайзырадыр сорулгалыг шилиттинген чогаалдарны өөредири көрдүнген.

Программаның сорулгалары, ону боттандыраар ажыл-чорудулга өөреникчилерни бедик хамааты туруштуг, амыдыралче делгем көрүштүг, харылзажылганың бүгү талалыг кылдыныгларын билир кижини хевирлеп, деткииринге таарымчалыг байдалдарны тургузарынче угланган.

Өөредилгениң «Төрээн (тыва) литература» эртемин шингээдип, сайгарары “Филология” эртеми-биле сырый холбаалыг болганда, төрээн (тыва) чогаалды школаларга өөредириниң айтырыглары дыл эртеминиң сорулгалары-биле чергелешкек, сырый харылзаалыг.

Төрээн (тыва) литератураны өөредириниң кол сорулгалары:

– чогаал дугайында өөрөнгөн билиин улам *делгемчидип*, чоннуң төөгүзүн, амыдыралда ыдыктыг үнелерни база мөзү-шынар айтырыгларын бүгү талалыг көргүскөн чогаалдарның уран-чеченин бот-тускайлаң ханы, *шын үнелеп*, амыдырал-биле холбаалыг база орус болгаш делегей литературазы-биле *деңнеп сайгарып билир*, номчулгага сонугалдыг, хамааты туружу бедик кижини хевирлеп кижизидери.

Сорулгаларын күүседириниң аргалары:

– тыва чечен чогаалды чүгле сагыш-сеткил хайныышкынның хүлээп номчуур эвес, а номчаанын ханы сайгарып, бодунуң бодалын (туружун) бадыткалдыг тайылбырлап база өскелерниң туружун (бодалын) дыңнап өөрениринге чаңчыктыраар ажылдар чорудары;

– Россияның биче буурай болгаш делегей чоннарының чогаалдарын сайгарып өөрениринге төрээн дылдың үнезин, оон байлаан медреселдиги-биле шингээдип,

литературлуг чугааны хостуг, билдилиг ажыглап өөренирин сайзырадыр ажылдар чорудары;

- чечен чогаал дээрге авторнуң бот-тускайлаң онзагай делегейи, чараш мөзү-шынар, эстетиктиг көрүш хевирлээр уран чүүлдүң бир хевири деп билигни делгем шиңгээдирин база тыва чоннуң ажыл-амыдыралынга, ёзу-чаңчылдарынга хүндүткелдиг, хумагалыг болурун суртаалдаан чогаалдарга даянып, быжыглаарынче угланган ажылдар чорудары;

- уругларның чечен чогаал сайгарар билиин, чаңчылын, арга-мергежилин быжыглаар ажылдар: чогаалда көдүртүнген чидиг айтырыгны, тема болгаш идеяны тодарадыры; чогаалдың жанры, сюжет болгаш композициязы, сөзүглелдин дылының уран чурумалдыг аргаларының, сөстүң артында чажыт утказының онзагайын тодарадыр ажылдар чорудары; овор-хевирлерни ажылдап кылганын болгаш чогаалдың тургузуун, бижиттинген аянын, төөгүзүн тодарадыр ажылдар чорудары;

- тыва чогаалды өске чогаалдар болгаш уран чүүлдүң хевирлери-биле деңнеп сайгарар ажылдар чорудары;

- бердинген темага, чуруктарга (портретке) сөзүглел чогаадыр; аас болгаш бижимел ажылдарга чогаал сөзүглелдерин ажыглап, бодалын тода, бадыткалдыг илередиринге, уругларның чогаадыкчы арга-шинээн сайзырадыр, билиг, мергежилин быжыглаар ажылдар чорудары;

- номчаан чогаалдарынга хамаарыштыр үнелелдерни, сайгарылгалыг ажылдарны (рецензия, аннотация, илеткелдер, төлевилелдер кылыры) номчуп, деңнеп, эртем ёзузу-биле шинчилеп өөренир ажылдар; уран чүүлдүң янзы-бүрү хевирлеринге хамаарышкан эртем-практиктиг ажылдарга киржип, шын чугаалап чаңчыгарын хевирлээр ажылдар; ном саңнары, музей болгаш архив шыгжамырларын ажыглап чаңчыгар ажылдар чорудары;

- тыва литератураның хөгжүлдезиниң оруун болгаш амгы тыва литератураның сайзыралын сонuurгаар, билдингир чогаалдарны номчуурунче база тыва уран чүүл, эртемге тураскааткан номнарны, культурология, этнопсихология, этнография болгаш өске-даа эртем номнарын таныштырар ажылдар чорудары;

- өске чоннарның культуразын сонuurгаар, эп-чөптүг, найыралчы харылзаалар тургузар; хостуг үезин шын ажыглап, чечен чогаал сайгарары ажыктыг, өөредиглиг, кижизидилгелиг дээрзин билиндирер ажылдар; бот-тускайлаң номчулгага хереглелин хандырып, чаа чогаалдар-биле таныжып, номчулгага сонuurгалын бедидер ажылдарны деткип чорудары;

– номчаан чүүлүн сайгарылгалыг хүлээп ап көрүп, бодунуу-биле тайылбырлап билиринге чаңчыктырар ажылдар;

– чогаал болгаш уран чүүлдүн кайы-даа хевирлеринге даянып, хамааты бот-медерели бедик, кижизиг аажы-чаңга, тыва дылынга ынак, ёзу-чаңчылдарынга хүндүткелдиг, төрөөн чуртунга шынчы чорукка кижизидер ажылдар чорудары.

Программаның өөредиглиг ужур-уткалыг кезээ долгандыр турар бойдус болгаш ниитилел хүрээленинге кижиниң бодунуң хамаарылгазын илередип, боттуг амыдыралды эскерип, амыдыралга хамаарышкан бот-тускайлаң үзел-бодалын болгаш ажыл-чорудулгазын чурумчудуп аар арганы үндезин кылып, дараазында билиглерни ыяк шиңгээдирин хевирлээринче угланган:

– *үнелиг утка-шынар дугайын ыяк билири* (чүнү үнелиг кылдыр санап чорууру база бодунуң бодалдарын болгаш кылдыныгларын бот-хуузунда тайылбырлап билири; шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларга харыы бээр, кандыг-бир шилилге кылып байдал тургустуна бергенде, амы-хууда туружу чайгылыш чок, бот-башкарнып ажыглап билири; сорулгазынга болгаш үнелээри эргежок чугула чүүлдерге хамаарыштыр шилип алган шиитпирин хүлээп, кылдыныгларны боттандырып билири);

– *ниити кижизидилгезин башкарнырын ыяк билири* (аажы-чаң, эвилең-ээлдек, хүндүлээчел болгаш өске-даа чараш мөзү-шынарлыг болурунун болгаш чаңчылчаан езу-чаңчылдарны билири, оларны херек кырында күүседип билири; Россия болгаш өске-даа чурттарның чурум-сагылгага хамаарышкан өй-чижээн болгаш кижиниң аажы-чаңында үнелиг чүүлдерниң ужур-утказының дугайында билип алыры; хөй язы-сөөк чоннуг ниитилел амыдыралынга сагыыр ужурлуг корум-чурумнун кол өй-чижээн билири болгаш херек кырында күүседип чорууру; номчукчунуң, дыңнакчының, күүседикчиниң, чогаалчының чогаадыкчы арга-шинээн ыяк билири);

– *угаап-шиңгээдирин ыяк билири* (сорулганы салып болгаш ону чедип алырын билири; планнап билири, сайгарылга кылып билири, бот-үнелел кылып билири, өөренириниң угаап-шиңгээдир арга-шинээн бот-үнелеп билири; хайгаарап турары барымдааларга хамаарыштыр айтырыглар салып, болуушкуннарның чылдагаанын тывар, сайгарып, шиңгээдип турары чидиг айтырыгга хамаарыштыр билип турарын азы билбейн турарын демдеглеп ап турар; түңнелдерни үндүрүп билир; бодунуң шинчилээн ажылдарының түңнелдерин аас болгаш бижимел, компьютерге (бижимел, графиктиг чурулгага, презентацияларга) парлап билири;

– *медээлер чыыр ажылдарга баешкарнырын ыяк билири* (янзы-бүрү үндезин медээлер-биле билдилиг ажылдап шыдаар арга-шинээ (номнар, өөредилге номнары, справочниктер, энциклопедиялар, каталогтар, словарьлар, CD-Rom, Интернет); бот-тускайлаң дилеп, шүүштүрүп, чаңгыс аайлап, сайгарып болгаш медээни өөредилгеге ажыглаары-биле шилип билири, ук медээлерни өскертп, кадагалап база дамчыдып билири; шиитпирлээр ужурлуг ажылдарга шын ажыглап билири);

– *харылзаажылганы чорударын ыяк билири* (бөлүкке (коллективке) чугааның байдалдарынга дүүштүр харылзажып билири; аас чугааның янзы-бүрү хевирлеринге харылзаа тудуп билири (монолог, диалог, номчулга, бижилге, аас-биле дамчыдары, айтырыг салып билири, диалог чугааны чогулмачалыг чорудуп билири болгаш о.ө.);

– *бот-хуузунда бедик деңнел чедерин ыяк билири* (сагыш-сеткил болгаш интеллектуалдыг бот-сайзыраар аргаларны билири; психологтуг билиг чедип алырын, угаап бодаары болгаш чурум-сагылга культуразын хевирлээрин билири);

– *номну шын номчуур арганы чедип алырын ыяк билири* (медерелдиг номчулганы чедип алырының янзы-бүрү аргаларын болгаш эптиин билири; янзы-бүрү сөзүглелдерде бердинген медээлер-биле бот-тускайлаң ажылдап, ооң ханы утказын билири, бот-тускайлаң хүлээп турары; номчукчунуң сөзүглел-биле онзагай культурлуг харылзаа тудуп билири).

Чижек Программа ажылчын программаларны тургузарының үлегер майыы, ынчангаш ужур-уткалыг кезек төрөөн (тыва) чогаал эртеминге вариативтиг ажылчын программаларны тургузарынга таарымчалыг байдалдарны магадылап турар; тема болгаш чидиг айтырыглар көдүрүп турар чогаалдарны мөөңнөп (модульдуг), ниити болгаш кызыы айтырыгларны тодаргай илередип, шилилгелиг сайгарып өөредирин магадылап турар.

ЭРТЕМНИҢ НИИТИ ХАРАКТЕРИСТИКАЗЫ

Төрөөн (тыва чогаал) эртеми – Тыва Республиканың өөредилге албан черлериниң өөредилге планында кирип турар кол эртемнерниң бирээзи. Уругларның хамааты туружун хевирлээринге, делегей көрүүшкүнүн, угаан-бодалын, иштики сагыш-сеткилин делгемчидеринге эртемниң өөредиглиг болгаш кижизидилгелиг ужур-утказы улуг.

Өөредилгениң сорулгалары, оларны боттандыраарының ажылдары эртемни амыдырал-биле холбаалыг чорударынче, Россия болгаш даштыкы чурттарныё чоннарының чогаалчыларның ажылдары-биле деңнелгелиг ханы сайгарып билиринче, бүгү талалыг сайзыраңгай, шын кижизиттинген, чараш мөзү-бүдүштүг, чогаадыкчы

арга-шинектиг кижини хевирлээринче угланган. Чоннуң амыдыралчы байлак дуржулгазын сиңирген аас чогаалды, орус болгаш делегейниң чогаалдарының тыва дылда очулгаларын, тыва чоннуң амыдыралчы делегей көрүжүн, арга-дуржулгазын таныштырар.

Чогаалчының чогаадыкчы салым-чаяаны, ооң чогаал бижиир аян-хөөнү, делегей көрүжү болгаш чурттуң, чоннуң төөгүзүн уран чогаалга илередир аргалары-биле уруглар чоок таныжар.

Тыва чогаал кичээлдериниң өзээн национал литератураның алдын фондузунда кирген чогаалдар тургузуп турар.

10-11-ги класстарга төрээн (тыва) чогаал эртемин төөгү, бойдус, философия, психология, педагогика, уран чурулга болгаш өске-даа эртемнер-биле холбаштырып, ханы сайгарып, бот-тускайлаң шиңгээдип өөрениринче кичээнгейни салып турар. Төрээн чериниң езулуг хамаатыларын хевирлээр чогуумчалыг түңнел өөредилге болгаш кижизидилге айтырыглары Тываның төөгүзү, географтыг девискээри болгаш өске-даа билиишкиннер-биле сырый холбаштырып өөреткенинден үнер.

Төрээн (тыва) чогаал эртемин өөредири төөгү-хронологтуг угланыышкынныг. Класс бүрүзүндө бердинген темаларны шиңгээдирин чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын ханы, мөөннөп өөредир арга-биле делгем чорудуп эрттирер. Тыва литератураның тургустунуп эгелээн үе-чадалары болгаш хөгжүлдезиниң оруктары ниитилелдиң сайзыралын таныштырып көргүскен чогаалдарны сайгарып өөренириниң негелделерин тургузуп турар.

10-11-ги класстарга тыва литератураның хөгжүлдезиниң оруунда кирип турар чогаалдарны шиңгээдир:

1. 1946 – 1956 чч. – дайын чылдарының соонда тыва литература.
2. 1957 – 1985 чч. – тыва литератураның тургустунганы.
3. 1986 – 1990 чч. – эде тургузуушкун чылдарында тыва литература.
4. 1990 – 2005 чч. – эде тургузуушкун чылдарының соонда чылдарда тыва литература.

10 класска С.К. Тока, С.А. Сарыг-оол, С.Б. Пюрбю, О.К. Саган-оол, И.У. Бадра, С.О. Тамба, К.Ч. Тоюн, С. С. Сюрюн-оол, М. Б. Кенин-Лопсан, Ю.Ш. Кюнзегеш оларның намдарларын болгаш чогаалдарын өөренир.

«Төрээн (тыва) литература» эртеминиң ужур-уткалыг кезээ *проблема-темалыг* улуг кезектерге чардынган. Кезек бүрүзү Тываның культура амыдыралын, езу-чаңчылдарны болгаш төөгүнү; төөгү-культура, мөзү-шынар болгаш үнө дугайында

бижээн чогаалдарны (чогаалдардан үзүндүлөрнү) уругларның медерелдии-биле билип алырынче кичээнгей салып, тодаргай угланыышкыннарлыг.

Кезек «КИЖИ»

Ниитилелде угаан-сарыылдыг, нарын болгаш хөй талалыг аажы-чаңныг, хөй-ниити аразында кол кезек – *кижи* дээрзин шинчилеп өөренири. Тыва чоннуң «чаа амыдыралын» (XX вектиң 40 болгаш 60 чылдарның ортузу) таныштырган чогаалдарда *кижини* чурумнуг аажы-чаңныг кылдыр көргүзери кол черни ээлеп турган. «Чаа совет кижиниң» окур-хевири дараазында билиишкиннерге хамаарылгазындан хевирлеттинип турганы илереттинип турар: *ниитилел чергелиг салдарлыы, чуртталганың деңнели, ажыл-чорудулганың угланыышкынныы*.

Тыва ниитилелдин чаңчылчаан амыдыралынга өскерилгелер, чаартылгалар чоруттунуп, аныяк тыва чогаалчылар *кижини* көргүзерде, өөскүп турар чаа хувискаал байдалдарынга чагыртып, соора, частырыглыг чогаадып турганы бар. Номчукчуларның мурнунга арын-нүүрнүң шииткелиниң мурнунда, бүзүрээчел, бодун тыппайн, будалып чоруур аажы-чаңныг, өскелерге дөмейлешпес «ниитилел кижизиниң» окур-хевири чуруттунуп келир.

Кезек «КИЖИ БОЛГАШ ӨГ-БҮЛЕ»

Бо кезекке хамааржыр чогаалдар өг-бүледе кижиниң туружун, өг-бүледе улуг болгаш аныяк салгал аразында харылзааларга, өг-бүлениң кежигүннериниң аразында ынакшыл, бүзүрел болгаш хүндүлел ёзулалының харылзааларын чырыткан.

Чаңгыс салгал дургузунда кижиниң амыдыралы мөңгө эвес, ол үстүп каар, ооң-биле чергелештир ол – мөңгө; аймак төрөлдернин, улус чоннуң, язы-сөөк нацияларның азы бүгү депшилгелиг кижини төрөлгөтен чергелиг мөңгө.

Көшкүн тыва өг-бүлениң делегей көрүүшкүнүнде уругларның өзүлдезинге болгаш кижизидилгезинге кол угланыышкын дөргүл-төрелин дөзээри, аразында эптиг-демниг, деткимчелиг амыдырап чурттаары бооп турар, а кол кижизидилгелиг арга ада-иениң бот-хуузунда үлегер чижээ бооп турар (улугларның болгаш бичиилерниң база ажы-төлдүң аразында хамаарылгазы, ниитилел амыдыралының үндезиннери, эр кижиге хүндүткел дээш о.ө.). Тыва литературада элээн хөй чечен чогаалдар өг-бүле болгаш дөргүл-төрел аразында харылзаалар, өг-бүлени камгалаарынга эр кижиниң салдарын,

өг-бүлениң үнелиг чүүлдеринге хүндүткелдиг болгаш хумагалыг хамаарылга, өг-бүлениң ёзу-чаңчылдарына болгаш өг-бүлөгө аажы-чаң культуразын ажыдып турар.

Кезек «КИЖИ – НИИТИЛЕЛ – КҮРҮНЕ»

Бо кезекке төөгү-философчу болгаш социал-психологтуг шынны медереп билирин, тодаргай болгаш ниити, түңнээр, хуузунда тускайлаң онзагай болуушкуннарны, аажы-чаңнарны көргүскен чогаалдарны сайгарып көөр.

«Кижини – ниитилел – күрүне» деп кезекке кижиниң амыдыралында үзел-бодалының, амыдырал-чуртталгазының байдалы, хамааты туружу, патриотчу чоруу, кижиниң болгаш күрүнениң сонургалдарының аразында сырый харылзаалы, кижиниң болгаш күрүне системаларының аразында хамаарылгаларны, мөзү-шынар хоойлуларын болгаш күрүнениң хоойлу-дүрүмнерин чырыткан чогаалдарны өөренир.

Кезек «КИЖИ – БОЙДУС – БЕДИК САЙЗЫРАЛ»

Кижиниң төрөөн чери, бойдус-биле чоок сырый харылзаалы тыва чоннун делегей көрүүшкүнүнүн эң чугула, үнелиг кезээ болуп турар.

Көшкүн амыдырал тыва кижини кадыг-быжыгга, шиитпирлиг аажы-чаңга, бойдуска хүндүткелдиг чорукка өөредип каан. Бойдус камгалалына тураскааткан чогаалдар дыка улуг кижизидикчи күчү-күштүг, салдарлыг. Олар дириг болгаш өлүг бойдуска ынак болурун кижизидип турар; уругларга кижиниң болгаш бойдустун аразында кандыг харылзаалы тодарадыр, кижиниң бойдуска кам-хайыра чок хамаарылгазы кандыг салдарлыг бооп болурул дээш о.ө. айтырыгларга харыыларны бээринге дузалаар.

«Кижини – бойдус – бедик сайзырал» деп кезекке кижиниң болгаш бойдус, бойдушту шинчилээриниң болгаш чагырып алырының чидиг айтырыглары, бойдушту чүгле ажыглаарынче угланган мөзү-шынар, амгы делегей болгаш бойдус камгалаарының айтырыгларын чидиг көдүргөн чогаалдарны өөренир болгаш сайгарар.

Кезек «КИЖИ – ТӨӨГҮ – АМГЫ ҮЕ»

Тыва литературада социалистиг реализм методу-биле бижиттинген чогаалдар эвээш эвес. Социалистиг реализм болгаш эрге-чагырга дугайын (партия угланышкынныг) көргүскен чогаалдар ук чогаалдарның эстетиктиг деңнелин бадырып, төлептиг маадырлар кылдыр санап турар партия секретарьларының, «аңгы дайзыннары», харам, караа тотпас хамнар болгаш ламаларның омур-хевирлеринде чаңгыс аай идеялиг утка колдап турган. «Социал чагыг» ёзугаар бижиттинген чогаалдар ук үениң негелделеринге дүгжүп турган.

Дараазында билиишкиннер: «тургустунган үе болгаш төөгү», «кижинин төөгүдө туружу, салдары», «кижинин амыдыралында болгаш культурада төөгүлүг чылдагааннар», «хостуг эргелиг арга чок байдалдарда кижинин хостуг эргелии» чогаалдарның социал-төөгүлүг угланышкыннарын тодарадып турар.

Тематиктиг кезектер уругларның төрөөн (тыва) литератураны ханы сайгарып шиңгээдир шаг-шинээн хевирлээринче угланган, ниитилел болгаш культура-төөгү ужур-уткалыг чогаалдарны сонуургалдыг номчуп, амыдырал-биле деңнеп, түңнел үндүрүп билиг чедип алырының чугулазын айтып турар.

ЭРТЕМНИҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ПЛАНЫНДА ТУРУЖУ

Тыва Республиканың өөредилге албан черлеринге кол ниити өөредилгеге регионалдыг базистиг өөредилге планы ёзугаар төрөөн (тыва) чогаал эртемин 68 шакта өөредирин көрүп турар.

10 класска – неделяда 2 шак, чылда 68 шак.

2. ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЧОГААЛ ЭРТЕМИН ШИҢГЭЭТКЕНИНИҢ ПЛАННАТТЫНГАН ТҮҢНЕЛДЕРИ

Ортумак школаның доозукчузунуң «Төрөөн (тыва) чогаал» эртемин шиңгээткениниң түңнелдери.

Бот-тускайлаң түңнелдери:

- чоннуң чаңчылчаан ёзу-чаңчылдарының, ажыл-ижинин кадагалакчызы, төрөөн чогаалга, чоннуң культуразынга, дылынга хумагалыг, хүндүткелдиг хамаарылгалыг болуру;
- тыва чоннуң сураглыг чогаалчыларын, чогаал салгакчыларының дамчыдылганын делгем шиңгээдип алыры;
- аас чогаалды, чечен чогаалды болгаш чаңчылдарны кадагалаарының ужур-утказын, харыысалгалыын медереп билир, салгалдарның ук-төөгүзүн шинчилээринге киржилгелиг, чоннуң ниити культуразы дээш сагыш човап билири;
- биче буурай чонунуң төлээлекчизи, хөй нациялыг Россия күрүнезининг хамаатызы кылдыр бодун медерип билири;
- кижининг сагыш-сеткил шынарларын сайзырадыры, тыва чечен чогаалга болгаш культурага, делегейнинг болгаш Россияның чоннарының чечен чогаалдарынга болгаш культураларынга хүндүткелдиг хамаарылгалыг болуру.

Метапредметтиг түннелдери:

- чидиг айтырыгны илередип, гипотеза үндүрүп билири, медээлерни чыып, бодунуң туружун бадыткаар барымдаалар тургузуп, көргүзери, аас болгаш бижимел ажылдарга чылдагаан болгаш түннел харылзааларны аңгылап билири, тыва дылга түннелдерни чедимчелиг үндүрүп, чугаалап билири;
- бодунуң ажыл-чорудулгазын шын мөөңнөп билири, ону үнелээри, сонуургалдарының угланыышкыннарын тодарадыры;
- бот-тускайлаң ажылдаарынга деңнээр аргаларны ажыглап билири;
- угаап шиңгээдирин болгаш харылзажылга аргаларын ыяк билир сорулгаларны шиитпирлээрде, информацияның янзы-бүрү бижимел барымдааларын (словарьлар, энциклопедиялар, Интернет-курлавырлар д.о.ө.) бот-тускайлаң ажыглап билири.

Кол ниити өөредилге программанын шиңгээдириниң метапредметтиг түннелдери өөредилгениң бүгү талалыг үш бөлүктүг кылдыныгларын – башкарнып билирин, угаап шиңгээдирин база харылзажылга аргаларын ыяк билип алганынга хамааржыр.

Өөредилгениң башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу:

- сорулгаларны боду тодарадыр, сорулгаларны чедип алганының хемчээл болгаш демдээн үнелээрин билир;
- ажыл-чорудулгада салдырган сорулганы чедип алып ажыл-чорудулга үезинде тургустунуп болгу дег шаптараазыннарын билир;
- өөредилге үезинде болгаш амыдырал байдалдарында сорулгаларны салып алып болгаш тодаргайлап чугаалап билир;
- бодунуң мурнунда салдырган сорулганы чедип алырда, эргежок чугула, ооң иштинде үе болгаш өске боттуг эвес, курлавырларны үнелээр;
- сорулгаларны чедип алып аргаларны шилиир, салдырган сорулгаларның шиитпирин күүседирин планнап билир;
- салдырган сорулганы күүседиринге эргежок чугула курлавырларның үрө-түннелдин медресеп, мөөңнөп билир;
- бодунуң ажылын база чедип алган түннелин баш удур салган сорулга-биле деңнеп, түннеп билир;
- бодунуң ажыл-чорудулгазын хынаар болгаш үнелээр арга-мергежилдиг болур кылдыр өөренип алып.

Өөредилгени угаап шингээткениний бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу:

- сорулгаларны шиитпирлээринге түннээр аргаларны тывар, оон иштинде делгеренгей медээни дилээр болгаш аңаа барымдаалап, чаа сорулгаларны (өөредир болгаш угаап шингээдир) мурнунга салыр;
- медээге сайгарылгалыг үнелел бээр болгаш аңгы-аңгы үзел-бодал, турушту бодунуу-биле тайылбырлаар; бижимел медээ барымдааларда чөрүлдээлерни демдеглээр;
- бижимел медээ барымдааларда илереткен боттут сырый харылзаалар болгаш чөрүлдээлерни көргүзерде, янзы-бүрү модель-схемалыг аргаларны ажыглаар;
- өске кижиниң кылдыныглар болгаш бодалдарынга хамаарыштыр барымдаалыг шүгүмчүлелди көргүзер болгаш бадыткаар; бодунуң бодалынга хамаарышкан шүгүмчүлелдиг саналдарга шыдамык болгаш угаанныг хамаарылгалыг болур, оларны хууда өзүлдениң курлавыры кылдыр көөр;
- өөредилге эртемниң билиг кызыгаарындан үнүп, шингээдир аргаларны болгаш кылдыныгларны делгем күүседир тускай сорулгаже угланган чаа арга-мергежилди дилээр;
- билигге хамаарыштыр өскелерниң талазындан болгаш бот-курлавырын чугулага албышаан, өөредилгениң бот-тускайлаң уг-шиин тургузар;
- угаап шингээдиринге хамаарышкан аңгы-аңгы туруштарны медереп билип, солуп аар болгаш быжыг тудар;
- бүдүн чүүлдүн кезектериниң аразында күүседир ужурлуг чугула харылзааларны тодаргайлаар, онзагай чылдагаан болгаш түннел харылзааларны аңгылаар;
- деңнээр, деңнештирер, бөлүктээр;
- планнар, тезистер, конспектилер тургузуп өөренип алыр.

Өөредилгениң харылзажылга чорудар бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу:

- албан-херек харылзажылганың бүгү чажыттарын, ол ышкаш улуг улус-биле (өөредилге черинге, ол ышкаш оон дашкаар) чорудар, албан-херек харылзажылгага эш-өөр шилиирде, амы-хууда тааржырындан эвес, а удур-дедир үзел-бодалдың, харылзааның түннелин бодап, шилип алыр;

– бөлүк-биле ажыл боттандырып тура, бөлүктүн удуртукчузу, ол ышкаш янзы-бүрү байдалдарның күүседикчизи (идеялар идип үндүрүкчүзү, шүгүмчүлөкчи, күүседикчи, ойнакчы, эксперт дээш о.ө.) болуру;

– ажылды шын, ырактан харылзажып база удур-дедир таарыштырган харылзаа байдалынга дүүштүрер болгаш күүседир;

– аас болгаш бижимел байдалдарга дүгжүп турар дылдың аргаларын ажыглап, бодунуң бодалын делгеренгей, бадыткалдыг болгаш ылап шын илередир;

– маргыштыг таварылгаларны билип алыры болгаш оларны өөскүтпези, албан-херек болгаш өөрөдигеге хамаарышкан бот-хуузунуң хамаарылгазын, бодалдарын чок кылыр, ырадыр;

– сөзүглелдин утказын аас болгаш бижимел хевирге кыска азы делгем дамчыдар;

– монолог, диалог болгаш ниити чугааны чорударын билири, бодалды илередип чугаалаары, харылзажылганың сорулгазынга дүүштүр дылдың чурумалдыг аргаларын (сөзүглел, таблица, схема, аудиовизуалдыг одуруг дээш о.ө.) ажыглап билир;

– барымдааларны шилири, түңнелдерни тодарадыры, бодунуң ажыл-чорудулгазын аас болгаш бижимел хевирге түңнөп илередир кылдыр өөренип алыр.

Предметтиг түңнелдери:

Доозукчу:

1. Төрээн (тыва) чечен чогаалды номчуп, чугула апарган таварылгада орус болгаш делегей чоннарының чечен чогаалдары-биле деңнеп, ниити темалар азы чидиг айтырыглар көдүрүп турар ийи азы оон хөй сөзүглелдерден чижектерни сайгарылгалыг кирип, шингээткен билиин көргүзөр кылдыр өөренир.

2. Аас болгаш бижимел хевирге бодунуң номчукчу дуржулгазын түңнээр болгаш сайгарар, тодаргайлаарга:

– сайгарар чечен чогаалдың шилилгезин кылыры, чогаалдың темазын (темаларын), ол ышкаш оон көдүргөн чидиг айтырыгларын (чогаалда киирген утка-хөөн база чажыт утка-хөөн) барымдаага үндезилеп сайгарар;

– бодунуң чугаазының тезистерин илередирде, чидиг айтырыглар көдүргөн болгаш сайгарылга негеп турар чогаалдарның үзүндүлерин ажыглаар;

– чогаалды сайгарар, чогаалдарның ийи (азы оон хөй) кол темаларын азы бодалдарын аңгылаар, сюжетте оларның хөгжүлдезин, удур-дедир харылзаалыын болгаш бот-боттарының аразында салдарын тодарадып, оон-биле чечен чогаалдың нарынын ажыдып сайгарар;

– авторнуң шилээни жанр-аймаан сайгарар, чечен чогаалдың кезектериниң: болуушкуннар хөгжүлдезиниң девискээри болгаш үези; болуушкуннарны көргүзөр аргалар болгаш хөгжүлдези; маадырларны шилиир аргалар болгаш оларның аажы-чаңын, бодалдарын хөгжүдөр азы ажыдар аргалар – хөгжүлдениң болгаш харылзааларның онзагайын ажыдар;

– чечен чогаалда ажыглаттынып турар сөстөр болгаш сөс-домактың сөзүглел-биле сырый харылзаалыг утказын (көжүргөн болгаш ужур-уткалыын) тодарадыр, оларның аянында чаа чүүлдүн (көрүштүн) идеязы, үзел-бодалы, сагыш-сеткил илерээшкнниг утка-хөөнүнден, эстетиктиг ужур-утказындан үнелээр;

– чечен чогаалда ажылдап киирген тодаргай тургузугну (композицияны) шилээнин сайгарары (сөзүглелдин тодаргай кезектерин таарыштыр тургусканы, удур-дедир харылзаалы, оларның композиция тодарадырынга кандыг аргалыг дузалап турары болгаш номчукчуга кандыг эстетиктиг салдарлыг бооп турарын өөренип алыр.

3. Дараазында ажылдарны үре-түңнелдиг чорудар:

– кичээлде өөренип турары чогаалга хамаарыштыр айтырыгларга делгереңгей харыыларны бээр азы чогаалдың чечен делегейин бүрүнү-биле билип турарын, чечен чогаалдың бижиттинген угланышкынынга (агымынга) болгаш төөгү-культурлуг үеге хамааржырын тодарадып, чогаалдарга улуг эвес рецензияларны боду бижиир;

– чогаалга хамаарыштыр төлевилел ажылдарын кылыр, бодунуң үндезинниг бодалдарының утказын илередип тайылбырлаар кылдыр өөренип алыр.

Доозукчу:

– *чогаалдың сөзүглелинге төөгү-культура талазы-биле тайылбыр бээр (ооң иштинде музейниң, чурт-шинчилел библиотекаларның, төөгүлүг документиленниң дээш о.ө. курлавырларын ажыглаар);*

– *чечен чогаалды, ооң иштинде чечен чогаал сайзыралының объектилиг хоойлуларын болгаш авторнуң онзагай субъектилиг шынарларны боттандырып турарын холбааштырып сайгарар;*

– *чечен чогаалды гуманитарлыг билигге хамаарылгалыг эртемнерни (философия, история, этнопсихология болгаш өске-даа) бүгү талазы-биле холбаалыг сайгарар;*

– *эпиктиг, иши азы шүлүк чогаалдарының кайы-бирээзиниң (чижээ, кинофильм азы ишижиткен көргүзүг; уран номчулганың бижидилгези; чогаалга хамаарыштыр чуруктар сериязы) утказын илередип тайылбырлаарын билип алыр аргалыг.*

Доозукчу:

– *делегей литературазында тыва чечен чогаалдың туружу болгаш ужур-утказын;*

– *амгы үениң чечен чогаалдарының дугайын;*

– *эң-не билдингир чечен чогаал дугайында бижээн курлавыр, ооң иштинде Интернет четкизи;*

– *чечен чогаал өөренир эртемде төөгү-культура талазы-биле шинчилээр арга дугайында;*

– *XIX болгаш XX чүс чылдарда чогаал сайгарар төөгүлүг ажыл-чорудулга дугайында;*

– *чечен чогаал угланыышкыннарының азы агымнарының эң-не шылгараңгай азы ылгалдыг демдектериниң дугайында;*

– *литературлуг угланыышкыннар: соцреализм, реализм;*

– *тыва чечен чогаалдың шылгараңгай чогаалчыларының аттары, оларның чогаадыкчы намдары, кол чогаалдарның аттары, национал культурада «мөңгө маадырлар» азы ниити маадырлар аттарын билип алыр аргалыг.*

Чечен чогаал теориязын өөренип тургаш, доозукчу:

– *теория билишчиннерин ханы өөренир;*

– *чогаал сайгарылгазының аргаларын шиңгээткенинден номчукчу дуржулгазы бедик кижиниң иштики хереглелин тургузарын шиңгээдип алыр.*

3. ЭРТЕМНИ ШИҢГЭЭТКЕНИНИҢ ТҮҢНЭЛДЕРИН ХЫНААРЫНЫҢ СИСТЕМАЗЫ

«Төрээн (тыва) чогаал» эртемни шиңгээткенин түңнээри өөреникчилерниң өөрөдигени ханы угаап-шиңгээткенин болгаш шиңгээткен арга-мергежилдерин херек кырында ажыглап билирин *бот-тускайлаң, метапредметтиг* болгаш *предметтиг* түңнелдер-биле тодарадыр.

Ортумак ниити өөрөдигениң ӨФКС негелделерге дүүштүр бир аай хыналда эге диагностика, *шилчилге аразының үезинде* (өөренип эрткен ниити теманы шиңгээткен соонда, улдуңнар аразында) болгаш түңнел чадаларда күүседир ажылдардан тургустунар. Өөреникчилерниң күүсеткен турар уjurлуг ажыл-чорудулгаларында даянып, билигниң деңнелин бедидер сорулгалыг арткан ажылдар бедик түңнелдер чедип алырынче угланган, хемчээл болгаш хыналда талазы-биле чоорту нарынчыыр.

10-11 класстарга Программаның кезек бүрүзүндө бердинген ажыл-чорудулга чогаал эртеминге уругларның шиңгээдир ужурлуг билиин, арга, мергежилин долу хынаар арганы берип турар. Төрөөн (тыва) чогаал кичээлдеринге аас болгаш бижимел хыналда ажылдарның хөй янзы хевирлерин ажыглап турар. Оларны шилчилгелиг хевирниң хыналда ажылдары (тодаргай үеде болгаш тема (улдуң) аразының) болгаш ниити хыналда ажылдар деп чарып болур.

Тодаргай үеде темалыг хыналда ажылдар өөренип турар чогаалын ханы билиринче, омур-хевирлерге характеристика берип, калбак чогаалдарның сөзүглелдерин сайгарып билиринче, шиң чогаалының тус-тус эгелерин (омур-хевирлерни, үзүндүлерни), шүлүк чогаалының долу сайгарылгазын сайгарып билиринче угланган; план, тезис, төлевилелдер, шинчилел ажылдар кылыры дээш оон-даа өске болур.

Тодаргай үеде хыналда ажылдарның хевирлерин чижеглей берип турар: өөренип турар чогаалының сөзүглелин билири, омур-хевирлерге характеристика берип билири, калбак чогаалдың сөзүглелин сайгарып билири, шиң чогаалының үзүндүлерин сайгарып билири, шүлүк чогаалын долу сайгарып билири; план, тезистер; шинчилел ажылдар, төлевилелдер тургузуп билири, төлевилел-биле долу ажылдап билири; аяңныг номчулганы күүседип билири.

Хыналданың хевирлери:

- аас-биле долу харыы бээри;
- бот ажыл, удур-дедир хынажыр ажылдар;
- өөренип эрткен чогаалдарыңга хамаарышкан тест-биле ажылдар;
- дебаттар, дискуссияга киржири, ниити айтырыгларга аас / бижимел харыылаары, литературлуг диктант дээш о.ө.

Шилчилге аразының үезинде ажылдарның хевирлериниң чижеглей берип турары: чогаалчының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазыңга хамаарышкан аас болгаш бижимел ажылдарны күүседири, чогаадыкчы ажылдарны чорудары, литературлуг маадырлар мурнундан сөс алыры дээш о.ө.

Хыналда ажылдарның хевирлери:

- өөренип эрткен темаларыңга хамаарышкан тест-биле ажылдаар онаалгалар;
- хыналда ажыл;
- чогаадыкчы ажылдар (чогаадыг бижири).

Түңнел хыналда ажыл төрөөн (тыва) чогаал эртеминге чогаадыг бижири.

Практиктиг болгаш хыналда ажылдар

Тест

Чогаалчының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазынга, өөрөнгөн чогаалдарынга хамаарышкан билиин хынаар тест хевириниң болгаш тодаргай үеде сайгарылгалыг хыналда ажылдар, оон аңгыда шиитпирлээри чугула кандыг-бир айтырыгга хамаарышкан хыналда ажылдар хевирлери.

Тест ажылдарны хынаары

«5» деп демдек. Бир эвес өөреникчи айтырыгларга 90-100 % шын харыылап турар болза, салыр;

«4» деп демдек. Бир эвес өөреникчи айтырыгларга 78-89 % шын харыылап турар болза, салыр;

«3» деп демдек. Бир эвес өөреникчи айтырыгларга 60-77 % шын харыылап турар болза, салыр;

«2» деп демдек. Бир эвес өөреникчи айтырыгларга 59 % эвээш харыылап турар болза, салыр.

Чечен чогаал сөзүглелиниң утказын тайылбырлаары

Бо хевирниң ажылын кандыг-бир чогаалды, чижээлээрге, роман, шии азы шүлүглел, төндүр өөренип турар үезинде эрттирер.

Ажыл бүгү талалыг угланышкынның болганындан өөредилге аңгы-аңгы сорулгаларлыг: литература-сайгарылгалыг болгаш литература эртеминге хамаарышкан сөзүглелдерни номчуп, медреселдii-биле билип турары, оларны шын ажыглап билирин хевирлээри, чечен чогаалдарга хамаарышкан сайгарылга-шүгүмчүлел, сайгарылга-үнелел кылып, бодунуң амы-хууда бодалын, туружун бадыткалдыг илередип билир, монолог хевиринге бодалдарын аас болгаш бижимел чорударын сайзырадыры, критиктиг статья бижииринге өөренири дээш о.ө.

Класстың, класста өөреникчилерниң тус-тус онзагай сайзыралынга, сонuurгалдарынга, күүседип шыдаар хары-шинээнге дүүштүр ажылдар ниити, бот-тускайлаң азы бөлүктөөн бооп болур.

Чогаадыг

Чогаадыг – өөреникчилерниң билиинге даянып, дылының сайзыралын илередир, бодалдарын шын, дес-дараалашкак илередип билирин хынаар, угаап-боданышкын шинчилиг бижимел ажылдарның бир хевир.

Бижимел ажылдарны күүседири бердинген темадан, ажылдың хевиринден (хыналда ажыл, кичээл үези дээш о.ө.), сорулгалардан, кандыг түңнелдерлиг болурун даап бодап турарындан хамааржыр.

Чогаадыг дараазында билиглерни хынаар:

а) теманы ажыдып билири;

б) чогаадыгның темазынга база сорулгазынга дүүштүр бодалдарны бадыткалдыг чижектерлиг дес-дараалаштыр илередип билири;

в) дылдың ажыглалының өй-чижээн болгаш шын бижилгениң дүрүмнерин сагып билири.

Чогаадыгны үнелээри:

Кандыг-даа чогаадыг ийи демдек-биле үнелеттинер: *биргизи* – утказы болгаш дылының бижээн аянынга дүүшкээ, *ийигизи* – орфографтыг, пунктуациялыг шын бижилгениң дүрүмнерин сагып билири, чазыг чок бижээни болгаш дылдың ажыглалының өй-чижээн билири.

Чогаадыгның утказы дараазында негелделерге дүүштүр үнелелеттинер:

- тема болгаш кол бодалдың дүгжүп турары;
- теманы долу ажытканы;
- барымдаалыг чижектери шын;
- бодалдарның дес-дараалашкаа.

Шын бижээнинге үнелел:

- домактарда сөстөрни болгаш домак тургузуун шын ажыглап билири;
- чугааның аянынга дүүшкээ болгаш сагыш-сеткил илередишкининиң аянныгы;
- сөстөрниң болгаш бадыткалдыг чижектерниң шын эвес ажыглалы.

Шын бижилгеге үнелел өөреникчиниң кылганы частырыгларның санындан илерээр (орфографтыг, пунктуацтыг болгаш грамматиктиг).

Шын бижилгени үнелээри:

«5» демдек. Бир эвес өөреникчи бижимел ажылды частырыг чок азы 1 орфографтыг болгаш 1 пунктуацтыг частырыгларлыг бижээн болза, салыр.

«4» демдек. Бир эвес өөреникчи бижимел ажылды 2 орфографтыг болгаш 2 пунктуацтыг азы 1 орфографтыг, 3 пунктуацтыг азы 4 пунктуацтыг азы 3 орфографтыг частырыгларлыг бижээн болза, салыр.

«3» демдек. Бир эвес өөреникчи бижимел ажылды 4 орфографтыг болгаш 3 пунктуацтыг азы 3 орфографтыг, 5 пунктуацтыг азы 7 пунктуацтыг частырыгларлыг бижээн болза, салыр.

«2» демдек. Бир эвес өөреникчи бижимел ажылды «3» демдекке салыр негелделерден хөй частырыгларлыг бижээн болза, салыр.

Чаңгыс дүрүмге частырыглар катаптаттына берген таварылгаларда, частырыгны чаңгыс деп санаар.

Бижимел ажылдың утказын болгаш бижимел частырыгларын үнелээри:

«5» демдек. Чогаадыгның темазы дүгжүп турар, барымдаалыг частырыглар чок, сөзүглелдин утказы дес-дараалашкак, дылы байлак, домактарның тургузуу хөй янзылыг, сөс каттыжышкыннарын чиге ажыглааны, ажылдың стильге дүгжүп турары, сөзүглелдин дылының аянны.

«4» демдек. Чогаадыгның темазы долузу-биле дүгжүп турар; барымдаалыг частырыглар чок, утказы дес-дараалашкак бижиттинген; дыл-домаа байлак, домактарның тургузуу хөй янзы ажыглаттынган, сөс каттыжышкыннарының ажыглалы тода; стиль болгаш сөзүглелдин дылы чүүлдешкек, ынчалза-даа бичии-ле частырыг эскертинип турар.

«3» демдек. Чогаадыг темазындан үнүп турар; идеяны чырытканы шын, ынчалза-даа ында кезекте шын эвес ажыглаан барымдаалар бар; сөзүглелде бодалдар дес-дараалашкак эвес, сөс курлавыры чегей, домактарның тургузуу чаңгыс аай, шын эвес сөс каттыжышкыннары таваржып турар; чугааның, сөзүглелдин аяны дүүшпейн турар; ниитизи-биле ажылдың утказында 4-тен хөй чазыглар, 5 хире чугаа чазыглары бар.

«2» демдек. Чогаадыг темазынга дүүшпес; хөй барымдаалыг частырыглар бар; бодалдар дер-дараалашкак эвес, үзүк-чазык, оларның аразында харылзаа чок, шын эвес сөстөр каттыжышкыннары бар; сөс курлавыры чегей, домактар бөдүүн, тургузуг аайы-биле чаңгыс аай хевирнин домактары катаптаттынып турар; чугаа болгаш стиль аяны чүүлдешпейн турар. Ажылдың утказында 6-дан хөй шын эвес чазыглар, 7 чугаа чазыглары бар.

Тайылбырлар.

1. Чогаадыгны үнелеп тура, өөреникчинин ажылдап билиринин бот-тускайлаңын, тус-тус аянын янзылыын, ажылдың тургузуун болгаш дыл-домаанын тургузуп билирин кичээнгейге алыр. Ажылды бот-тускайлаң угланышкынның, онзагай чырытканы дээш бирги демдээнге бир баллды салып болур.

2. Чогаадыгда теманы долу ажытпаан, өске негелделерни күүсеткени ортумак таварылгада, чүгле утказы болгаш дыл-домаа дээш, бирги демдек эки үнелел албас.

3. Чаңгыс аай дүрүмге дүүшкек улуг эвес частырыглар болгаш өөреникчинин бодунуң эдип каан частырыглары чогаадыгның демдээн үнелээринге хамаарылгалыг.

Төлевилел кылыр ажыл-чорудулга

Төлевилел кылыр ажыл-чорудулга – бот-тускайлаң башкарнып ажылдаар аргаларның бирээзи, мурнунда салдынган сорулгаларынга дүүштүр өөреникчилерни тус-тузунда боду ажылдап өөренирин чаңчыктырар ажылдарны бирээзи.

Төлевилел кылыр ажыл өөреникчилер бот-боттарының аразында таарымчалыг харылзажып билир (найыралчы, ажыл-ишчи байдал), медээ-харылзажылгага өөредилгениң чаа технологияларын ажыглап шыдаар арга-шинээн ыяк билирин сайзырадыр.

Төлевилел кылып ажылдаары – шинчилел ажылының бир хевири; шинчилеп ажылдаарының аргаларын, тускай уг-шиин теория болгаш херек кырында күүседип билирин хевирлээр. Шинчилеп өөренир ажылдарның аргаларын шингээдиринге дузалаар.

Төлевилелди үнелээри

Төлевилелдин уjur-утказы үнелээри:

- теманың бүгү талазы-биле ажытканы;
- чыгдынган медээниң уjur-утказы үндезинниг, билдингир;
- чуруктар онзагай, системниг чыып кылдынган;
- слайдылар чурум ёзугаар шын чыып салдынган;
- чогуур түннелдер киирген слайд бар;
- ажыглаан бүгү ажылдар дугайында библиография кылдынган.

Презентацияның каасталгазы:

- *ниити дизайн-каасталга* – презентацияның уjur-утказының угланышкыны шын, эстетиктиг өй-чижекке дүгжүп, ажылдың уjur-утказы презентация-биле дүүшкек, карышкактар чок;
- *диаграмма болгаш чуруктар* – презентацияда көргүзүглер билдингир болгаш ажылдың уjur-утказы-биле дүгжүп турар;
- *сөзүглел, өң, дөжек* – сөзүглел номчуттунгур, чараш, дөжек фон графиктиг чурулгалар-биле дүгжүп турар;
- *даңзы болгаш таблицалар* – даңзы болгаш таблицалар презентацияда чөптүг болгаш чурумга дүүштүр киирттинген;
- *айтылга* – айтылга шупту көстүп турар.

Төлевилелди камгалаары:

- өөреникчинин чугаазы чарт, ажилдың утказынга дүүштүр дес-дараалашкак;
- өөреникчи бодунуң ажылын эки билир.

Төлевилелди үнелээринин байдалдары:

1. Ажилдың бижиттингенинин чылдагаанын болгаш сорулгазын тодараткан, сорулганы чедип алырының байдалдары болгаш угланышкыннарын, теманың херек кырында ажыглалының чугулазын илереткен (бедик демдээ – 5 балл):

- төлевилелдин сорулгазын күүседири тодараттынмаан – 0 б.;
- төлевилелдин сорулгазы тодараттыг, ынчалза-даа ону чедип алырының угланышкыннарын, ажылдарын көргүспээн, ажилдың планы чок – 1-2 б.;
- төлевилелдин сорулгазын тода чырыттыг, сорулганы чедип алырының ажылдары тодаргай планныг, ажил шын болгаш план ёзугаар дес-дараалашкак кылдыг, херек кырында ажыглап болурунуң үнелиин тодараткан – 3-5 б.

2. Төлевилелдин уjur-уткалыг кезээнде киирген медээлер долу, янзы-бүрү үндезиннерлиг (бедик демдээ – 3 балл):

- библиография чок – 0 б.;
- библиографияда медээ шоолуг хөй эвес – 2 б.;
- ажил долу, янзы-бүрү үндезиннерден алган медээлерлиг – 3б.

3. Төлевилел чогаадыкчы болгаш сайгарылгалыг хамаарылгалыг кылдыг, ажилдың хемчээли, ажилды күүсеткенинин чаа уг-шии билдингир (бедик демдээ – 7 балл):

- ажил сайгарылга, түңнел чок, бот-хуузунда чогаадыкчы арга-шинек ажыглаттынмаан – 0 б.;
- ажил шинчилел эвес, а чүгле чурумал шинчилиг, чогаадыкчы ажилдаар арга-шинээ чырыттынмаан – 2-3 б.;
- ажил ханы угаап боданышкынныг, сайгарылгалыг болгаш төлевилелде көдүртүнген айтырыгларга, кол бодалга, шиитпирлээр аргаларга хамаарыштыр автордан онзагай, чогаадыкчы хамаарылга илереттинип турар – 4-7б.

4. Төлевилелге хамаарышкан отчётту кылырынга каасталга болгаш немелде көргүзүг материалдарны шынарлыг киирип турар (бедик демдээ – 5 балл):

- отчет чок азы кылдыг шынары багай – 0-1 б.;
- отчет аас-биле, көргүзүг материалдары чок бердинген – 2-3 б.;
- отчет презентация хевиринде азы сөзүглелдиг файлда бердинген – 4-5 б.

5. Ажилдың сайгарылгазы болгаш түңнелдери бердинген (бедик демдээ – 6

балл):

- ажылдың сайгарылгазы чок – 0 б.;
- ажылдың сайгарылгазы чедингир эвес, кырындан кылдынган – 1-3 б.;
- ажылдың чорудуу долу, көскү, түңнелдерни сайгарып тургаш, кылдынган – 4-6 б.

6. Авторнуң бот-хуузунда сонuurгалы, ооң ажылга хамаарылгазы тодаргай, бот-хуузунда ажылдап билири (бедик демдек – 4 балл):

- авторнуң идепкей чок ажылдаанын илередип турар хоолгалаан ажылдарның бары – 1-2 б.;
- ажыл бот-тускайлаң, ажылга сонuurгалдыын, бадыткап турар авторнуң бодунуң ажылдарын болгаш арга-сүмелерин киирген – 3-4 б.

Төлевилелге ниити демдек – 30 балл.

Төлевилелге ниити түңнел демдек:

«5» демдек. Өөреникчи алыр ужурлуг 90-100 % баллдан 27-30 баллды ап турар.

«4» демдек. Өөреникчи алыр ужурлуг 90-100 % баллдан 21-26 баллды ап турар.

«3» демдек. Өөреникчи алыр ужурлуг 90-100 % баллдан 15-25 баллды ап турар.

«2» демдек. Өөреникчи алыр ужурлуг 50 % баллдан 14 баллды ап турар.

Аас-биле харыыларны үнелээри

Аас-биле харыыларны үнелээринге чогаал эртеминге хамаарышкан быжыг болгаш ханы билиин чугулага алыр.

Шын түңнелди үндүреринге, демдек салырынга харыыларның дараазында хевирлери турарын сүмелеп турар:

- айтырыгларның утказын билип турары, чидии-биле көдүргөн айтырыгларга харыыларның дүгжүп турары;
- харыыларынга чогаал дугайында немелде, шын барымдаалыг медээлерни киирип, шээжи-биле үзүндүлерни чугаалап билири;
- бодунуң бодалдарын бадыткалдыг чижектер-биле шынзыдып, түңнелдерниң үндезинниин тодарадып, чугаалап билири;
- харыызынга херек терминнерни болгаш билиишкиннерни ажыглап билири;
- харыызының тургузуунуң тода илереттинери;
- аянынг номчулганы күүседип билири;
- бодалдарның чиге болгаш тодаргайы, чугааның бедик билиглии.

«5» демдек. Өөреникчи шингээдип турар чогаалының сөзүглелин ханы билер;

болуушкуннарның, маадырларның аажы-чаңы болгаш кылдыныгларын холбаштырып, чогаалдың кол бодалының болгаш эстетиктиг уг-шииниң ужур-утказын тайылбырлап билир; харызынга чогаал сөзүглелин чөптүг кириштирип билир; төөгүлүг үе-биле чогаалды холбаштырып билир; монолог чугааны хостуг күүседип турар; чогаалды сайгарып тура, литература-теориялыг билиин, чаңчылын, арга- мергежилдерни чөптүг ажыглап билир, чогаал сөзүглелин түңнелдер бадыткаарынга кириштирип билири.

«4» демдек. Өөреникчи шингээдиپ турар чогаалының сөзүглелин ханы билирин бадыткап турар; маадырларның аажы-чаңы болгаш кылдыныгларын харылзаштырып, чогаалдың кол бодалының болгаш эстетиктиг уг-шииниң ужур-утказын тайылбырлап билир. Бодунуң үзел-бодалын, түңнелдерин чогаалдың утказын бадыткап харыылаары, монолог чугааны күүседип билир, ынчалза-даа харызында 2-3 частырыгларны кылып турар.

«3» демдек. Өөренип турар чогаалының утказын, сөзүглелди ниитизи-биле билип, дылдың чурумалдыг аргаларын сайгарылгага ажыглап, чогаалда кол бодалды илередип турар, ынчалза-даа билии чогаалды долуг сайгарарынга четпейн турар. Харызында элээн каш частырыглар бар, түңнелдер бадыткаарынга сөзүглелди билири чегей, бодунуң харызынга ажыглап шыдавайн турар, номчуурунуң өй-чижээ деңнелге дүүшпейн турар.

«2» демдек. Чогаалдың утказынга дүүштүр өөрөнгөн чүүлдерни билбейн баар, билии кызы бооп турар; кол маадырларның аажы-чаңын, кылдыныгларын болгаш дылдың чурумалдыг аргаларының ужур-дуязын чогаалдың кол бодалынга шүүштүрүп база эстетиктиг ужур-утказын ажыдып шыдавайн турар, монолог чугааны күүседиринге бергедээр, сөс курлавыры чегей.

Бижимел болгаш хыналда ажылдарны үнелээри

«5» демдек. Өөреникчи ажылды чазыг чок күүсеткен азы 1 улуг эвес частырыгны кылган.

«4» демдек. Өөреникчи ажылды долуг кылган, ынчалза-даа 1 улуг эвес азы 1-2 чазыг кылган.

«3» демдек. Өөреникчи ажылдың чартыын кылган азы 2 улуг; азы 1 улуг болгаш 1 улуг эвес чазыг болгаш 1 четче эвес харыы бар; азы 2-3 улуг эвес чазыгларлыг; азы 1 улуг эвес чазыг болгаш 3 долуг эвес харыы бар; ажылда частырыг чок, ынчалза-даа 4-5 четче эвес харыы бар.

«2» демдек. Өөреникчи ажылдың чартыын күүсеткен, 3 демдек салыр өй-чижектен хөй частырыгларны кылган.

Тайылбыр: Өөреникчинин ажылы онзагай, бот-тускайлаң чогаадыкчы күүсеткен болза, башкы 1 баллды немей салып, бедик деңгелге үнелеп болур.

4. ЭРТЕМНИНҢ УЖУР-УТКАЗЫ

Эртемнин ужур-уткалыг кезээнде мөзү-шынар болгаш үнелиг чүүлдерни шиңгээдир, төөгү-культурлуг үндезиннерни көргүскөн, кижизидилге салдарлыг тыва чогаалдарны база Тываның орус дылда бижип чоруур чогаалчыларының база орус болгаш делегей литературазында шылгараңгай чогаалдарның тыва дылда бижиттингени-биле өөреникчилер таныжар, сайгарып шиңгээдир.

10-11 класстарга өөренир чогаалдар

Дайын соонда чылдарының тыва чогаалдары (1946 – 1956 чч.):

Проза. **И.У.Бадра.** Роман «Арзылаң Күдерек». **М.Б.Кенин-Лопсан.** Роман «Чүгүрүк Сарала». **О.К.Саган-оол.** Роман «Дөспөстөр». **С.А.Сарыг-оол.** Роман «Аңгыр-оолдун тоожузу». **С.К.Тока.** Роман «Араттың сөзү».

Шүлүктөр. **С.Б. Пюрбю.** Шүлүктери: «Чаңгыс сөс дээш...», «Пушкин шөлүнге», «Чуртталганың аялгазы», «Белек», «Күскү сесерликке», «Ак-көк дээр дег өңнүг»; шүлүглели: «Үем болгаш үе-чергем дугайында». **С.А.Сарыг-оол.** Шүлүглелдери: «Алдын-кыс», «Чараш карак». **С.О.Тамба.** Шүлүктери: «Мээң байым», «Амыдырал хеми», «Сөзүм утпа», «Капитан Гастеллога», «Аалдап четсе». **К.Ч.Тоюн.** Шүлүктери: «Ыраажы кыс», «Көгөрим».

Тыва литератураның хөгжүлдери (1957 – 1985 чч.):

С.А.Сарыг-оол. Шүлүктери: «Ынакшыл», «Өскүстүн чалбарыы». **М.Б.Кенин-Лопсан.** Шүлүк: «Сонеттер». **С.С.Сюрюн-оол.** Шүлүктери: «Көк-көк даглар», «Ак» («Ак»). **С.В.Козлова.** Шүлүктери: «Чаражын аар», «Агы», «Сыра».

Драматургия. **К-Э.К.Кудажы.** Комедия: «Долуманың хуулгаазыны».

Тыва литература эде тургузуушкун чылдарында (1986 – 1990 чч.):

Проза. **Э.Л.Донгак.** Роман «Эрги хонаштар». **К-Э.К. Кудажы.** Роман-эпопея «Уйгу чок Улуг-Хем». **Ш.Д.Куулар.** Роман «Баглааш». **В.Б.Монгуш.** Чечен чугаа «Каткы бажы каткан эвес». **М.Б.Кенин-Лопсан.** Роман-эссе «Буян-Бадыргы». **С.С.Сюрюн-оол.** Тоожу «Ногаан ортулук», Роман «Тывалаар кускун». **Е.Т.Танова.** Тоожу «Дошкун чылдарның чазы». **В.У.Хомушку.** Чечен чугаа «Мончарлыг кижии».

Шүлүктөр. **А.А.Даржай.** Шүлүктери: «Далайны мен караам-биле көрбээн мен», «Хемнер бирде...», «Игил ызы». **М.Б.Доржу.** Шүлүктери: «Тыва аъттар», «Ава сүдү». **И.Б.Иргит.** Шүлүктери: «Ынакшылдың сүлдэзи», «Сылдызым сен». **Ю.Ш.Кюнзегеш.** Шүлүктери: «Саргатчай», «Шүлүкчүнүн орнукшулу ыржым, шириин» («Ожук даштары» деп номдан), «Тожу кижии хоорайда», «Арат оглу ужуп үндү», «Шүлүктөргө дөзөзи». **В.С.Серен-оол.** Шүлүктери: «Мээң Тывам», «Сыгыттың аяны», «Аржаанның аялгазы». **А.У.Күжүгет.** (лит.псев. Үержаа А.) Шүлүктери: «Ынак-тыр мен», «Хараган», «Хээлер».

Драматургия. **А.А.Даржай.** Трагедия «Четкер четкизи».

Эде тургузуушкун соонда чылдарда тыва литература (1990 – 2005 чч.):
А.А.Даржай. Шүлүк-проза «Дазыл». **К.Б.Монгуш.** Тоожу «Төрээн чурттан ыракка». **М.М.Дуюнгар.** Чечен чугаалары: «Мөчөк ирей», «Чалбак-Мыйыс». **А.С.Бегзин-оол.** Шүлүктери: «Ачам биле Алаш хемим», «Ачам чагы», «Философ». **Э.Б.Мижит.** Шүлүктери: «Ховаган», «Сээк», «Шыйлашкын», «Ары», «Мергежилге», «Дүрбүжүүшкүннүн дүрүмү»; драма «Иениң ынакшылы».

Тыва Республиканың орус дылдыг чогаалчыларының чогаалдары
(допчулал)

Тыва Республиканың орус дылдыг чогаалчылары: В.Ермолаев, А.Пахомов, Н.Сердобов, А.Емельянов болгаш о.ө.

Херээжен чогаалчылар: С.Козлова, Г.И.Принцева, Э.Б. Цаллагова.

Тыва дылче очулдуртунган орус литература

1. **С.А.Есенин.** Шүлүк «Сыгыг дегбээн торгу харны дүвүлөндир...» (очул. М. Доржу).

2. **М.Ю.Лермонтов.** Шүлүктөр «Салгын хемези», «Төрээн чурт» (очул. С. Сарыг-оол), «Буруттар» (очул. М. Кенин-Лопсан).

3. **А.С.Пушкин.** Шүлүктөр «Тураскаал» (очул. С. Пюрбю), «Сибирьже» (очул. С. Сарыг-оол), «Хоругдаттырган кижии» (очул. Ю. Кюнзегеш). Шүлүглел «Евгений Онегин» (очул. С. Пюрбю) (шилиттинген эгелер).

4. **Т.Г.Шевченко.** Шүлүктөр «Дүш» (очул. С. Сарыг-оол), «Чагыг» (очул. С. Пюрбю).

5. **С.П.Щипачев.** Шүлүктөр «Улуг-Хем», «Ынакшылды туюлундан камнап чоргар...» (очул. К-Э. Кудажы), «Кызыл» (очул. С. Пюрбю).

Россия чоннарының литературазы

1. **Муса Джалиль.** Шүлүктери: «Өөрүшкүнүң сөөлгү ыры» (очул. М. Доржу). «Хоругдаткан» (очул. М. Доржу).

2. **А.О.Адаров.** Шүлүктөр «Көшкүн кижилер» (очул. А. Даржай).

3. **Л.Н.Арбачакова.** Шүлүктери: «Кырган-авам сактыышкынында», «Мээң черлерим (очул. И. Иргит).

4. **Р.Г.Гамзатов.** Шүлүктөр «Төрээн дыл» («Мой Дагестан» деп номдан (очул. Л. Ооржак).

5. **Н.Е.Бельчегешев.** Шүлүк «Ырлап чор мен» (очул. И. Иргит).

6. **И.Т.Кузнецов.** Очерк «Тыва эки турачы кыстар» («Саяндан Ровно чедир») (очул. К. Кудажы).

7. **М.И.Чебодаев.** Чечен чугаа «Крепин» (очул. В. Монгуш).

Даштыкы литература

1. **Э.Хемингуэй.** Тоожу «Ашак биле далай» (очул. А. Делгер-оол).

2. **У.Шекспир.** «Сонеттер» («Сонеты») (очул. Ч. Куулар). Трагедия «Ромео биле Джульетта» (очул. С. Пюрбю) (шилиттинген эгелер).

3. **Ч.Галсан.** Тоожу «Дошкун чылдарның тоожузу» (очул. М. Ооржак).

Литература теориязы

Роман. Тыва чогаал сайзыралының чылдарында роман жанрының төрүттүнгени болгаш сайзырап келгени. Жанрларның янзылыгы: философчу, төөгүлүг, фантастиктиг, шүлүктээн роман, социал-психологтуг болгаш о.ө.

Тыва литературлуг критиканың сайзыралы.

Тыва литературлуг критика. Тыва критиканың төрүттүнгени. Тыва критиканың сайзыралының оруу: XX вектин 60 болгаш 70 чылдары. Доктаал «О литературно-художественной критике».

Тыва литератураның бирги шинчилекчилер: Д. С. Куулар, М. А. Хадаханэ, А. К. Калзан болгаш өскелер-даа. Амгы үеде тыва литературада критиканың сайзыралы.

Литературлуг жанрларның онзагайлары:

- эпос (тоожуушкун принциви, поэтиканың онзагайы, жанрның янзылары);
- лирика (ужур-утказы, бижиттинген объект болгаш субъект, хөй янзылыгы);

– драма (жанрның тургустунганы, ооң шынарлары, уjur-утказы, драманың эпостан болгаш лирикадан ылгалы, жанрның хөй янзылыы, драманың классиктиг тургузуу).

Авторнуң амыдаралды чуруп көргүзерде, ажыглаар аргаларының бирээзи – чогаалдың дылының онзагайын шиңгээдири (метафора, метонимия, диригжидилге, деңнелге, эпитет болгаш о.ө.). Лириканың тургузуун, дылының онзагайын сайгарары (хостуг аян (белый стих), верлибр, рубай, сонет болгаш о.ө.).

Аяннажылганың уjur-дузазы, ооң үннерни аяннаштырарына болгаш чогаалдың тургузуун, уjur-утказын илередириге салдары, аяннажылганың аргалары, *ритм, строфа, стопа* деп терминнер-биле ажыл.

10-гу класска «Төрээн (тыва) литература» эртемниң уjur-уткалыг кезээ Кирилде

XX вектиң эгезинде тыва литература. Мөзү-шынар болгаш эстетиктиг идеал дилээшकिनери.

Тыва литератураның үндезилекчилериниң болгаш ийиги салгалдың чогаалчыларының ажыл-ижи, чогаалдары. Тыва литератураның үндезилекчилериниң автобиографтыг чогаалдары С.К.Тока «Араттың сөзү», С.А.Сарыг-оол «Аңгыр-оолдун тоожузу».

Баштайгы тыва роман. М.Б.Кенин-Лопсан «Чүгүрүк Сарала», И.У.Бадра роман-дилогия «Арзылаң Күдерек».

С. Б. Пюрбю чогаалчының бот-намдар салым-чолу болгаш поэзиязы.

Тыва литературлуг критиканың сайзыралы болгаш баштайгы шинчилекчилери, тыва чогаалдың сайзыраарына чогаал сайгарылгазының салдары. Очулга ажылы. Тыва чогаалчыларның очулга ажыл-чорудулгазы. Орус болгаш делегей литературазының тыва литератураның сайзыраарына салдары.

Салчак Калбак-Хөрекович Токаның намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

С.К-Х.Тока – көскү күрүне ажылдакчызы, тыва литератураның үндезилекчилериниң бирээзи, прозаик, драматург.

Бирги очерктери: «Хөлечиктиң човулаңы», «Мээң сактыышкыннарым», «Каргыга чорааным». Чаа Тыва үезинде чоннуң эрги болгаш чаа амыдыралының аңгы-аңгы (бир аай болгаш удурланышкак) талаларын база чаа үе-чадада канчаар тургустунуп

турарын, араттарның ажил-ижин, Тываның эң кыдыкы кожууну Мөнгүн-Тайгада байдалды, чаартылгаларны, чоннуң сагыш-сеткилин, чуртталгазын бодунуң хуу хайгааралдарынга даянып чуруп көргүскени.

Документалдыг тоожулары: «Ада көрбээнин оглу көөр, «Маадыр ие», «Чоннуң оглу», «Хайыраканчылар».

С.К-Х.Тока – драматург. Шии чогаалдары: комедия «Узун-Кара, Семис-Кара», драма «Дөңгүр-оол», «Боттанган күзел».

Автобиографтыг трилогия «Араттың сөзү».

Трилогияның тематиказы. Бирги ном. Ийиги номдан эгелер: «Он сургуул», «Улуг ужар». Үшкү номдан эгелер: «Улуг Москва, амыр-ла», «Улуг өөредилге эгелээн».

Тыва литературада «Араттың сөзү» деп романның туружу. «Араттың сөзү» деп романның С. А. Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп чогаалы-биле чүүлдешкээ болгаш ылгавырлыг талалары.

Степан Агбанович Сарыг-оолдуң намдары, чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

С.А.Сарыг-оол – тыва литератураның үндезилекчилеринин бирээзи, шүлүкчү, прозаик, драматург болгаш очулдурукчу. Баштайгы шүлүктеринин онзагайы болгаш үндезиннери. Шүлүглелдер «Алдын-кыс», «Саны-Мөге». С. А. Сарыг-оолдуң ынакшыл болгаш философтуг шүлүктеринин онзагайлары болгаш тускай аянны.

С.А.Сарыг-оол – «Ак-көк хемнерниң кижилери» деп баштайгы тыва уран-чечен фильмниң киносценарийин бижээн авторларның бирээзи.

С.А.Сарыг-оолдуң чогаадыкчы ажил-ижинин дугайында литература-критиктиг статьялар.

Тоожу «Аңгыр-оолдуң тоожузу». Тоожунуң автобиографтыг ужур-утказы. Тываның ниитилел-политиктиг байдалын чырытканы. Литературлуг критикада роман-диалогия дугайында үнелелдер.

Бирги номдан эгелер: «Кижичугаалажып таныжар, аът киштежи таныжар», «Чугааның эгези», «Эргин кырында», «Ием төрели оюнзак улус».

Ийиги номдан эгелер: «Чиктиг, солун чугаалар», «Кожа-суурлар өрттенген», «Кижилер өскерилген», «Аревэге кирип алдым», «Кызыл хоорай».

Шүлүглел «Алдын-кыс». Тыва чоннуң амыдыралын шынныг көргүскени. Шүлүглелдин тема, идея, композициязы болгаш адының ужур-утказы. Найырал болгаш ынакшыл темазын йөрээгени. Кол маадыр Алдын-кыстың овур-хевири. Литературлуг критикада шүлүглелге үнелелдер.

Сергей Бакысович Пюрбюнүң намдары, чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

С.Б.Пюрбю – шүлүкчү, прозаик, драматург болгаш очулдурукчу. С. Б. Пюрбюнүн чогаадыкчы амыдыралының чөрүлдээли. Делегей поэзиязы болгаш С. Б. Пюрбюнүн очулга ажыл-чорудулгазы.

Шүлүктер: «Чаңгыс сөс дээш», «Пушкин шөлүнгө».

Ынакшыл лириказы. Шүлүктер: «Ак-көк дээр дег өңнүг», «Күскү сесерликке», «Белек», «Чуртталганың аялгазы». Ынакшыл болгаш философчу лириканың уран онзагайы болгаш авторнун шүлүк жанрын бижииринге бедик мергежилди.

Шүлүглел «Үем болгаш үе-чергем дугайында». Шүлүглелдин бижиттинген төөгүзү болгаш мөзү-шынар болгаш философчу ужур-утказы. Тематиказының, идеязының, композициязының болгаш окур-хевирлер дизииниң бижиттинген онзагайы. Шүлүглелдин кол лириктиг маадыры – сайзырап, хөгжүп турар чаа Тываның амыдыралының херечизи.

Олег Карламович Саган-оолдун намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

О.К.Саган-оол – прозаик. «Ужуражышкын» деп бирги тыва литературлуг чечен чугааның автору. Барымдаалыг тоожуларның ниити сайгарылгазы: «Баян-Таланың кижизи», «Кежиктиг сылдыс» болгаш очерктер: «Малчын арат Сандый», «Арат чоннун мурнундан». Чогаалдарның төөгүлүг ужур-дузазы, уран-чечени болгаш тыва араттарның окур-хевирин чураанының онзагайы.

О.К.Саган-оол – очулдурукчу. А.С.Пушкинниң, М.Ю. Лермонтовтун, М.Горькийниң, М.А.Шолоховтун чогаалдары тыва дылда.

О.К.Саган-оол – драматург. Шиилери: «Болбайн барган дой», «Чүткүл», «Оттушкун». «Ак-көк хемнерниң кижилери» болгаш «Тыва үелерниң белдиринде» деп баштайгы тыва уран-чечен фильмниң киносценарийиниң тургузукчуларының бирээзи.

Роман «Дөспестер». Романның тема болгаш идеязы. Мөзү-шынар айтырыы, аныяк кижини Хеймер-оолдун бедик идеалы, аажы-чаңының хевирлеттинип тургустунуп келгени болгаш окур-хевириниң онзагай чуруттунганы. Хеймер-оол болгаш Боражыктың окур-хевирлери, оларны өске окур-хевирлер-биле чергелешкек чурааны. Мал-маган ажыл-амыдыралының дугайында теманы чырытканының онзагайы. Төрээн черинге ынакшылды, чоннун чаңчылчаан ажыл-ижин, культуразынга хүндүткелдиг болурун суртаалдааны.

Иргит Ужинеевич Бадраның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

Б.У.Иргит – прозаик, публицист, көскү күрүне ажилдакчызы.

Роман «Арзылаң Күдерек».

«Арзылаң Күдерек» деп романның төөгүлүг болгаш уран-чечен ужур-уткалыы.

Романның бижиттинген төөгүзү болгаш чырык көрүп парлаттынганы. Төрээн чериниң төөгүзүн хөй талалыг чуруп көргүскениниң онзагайы. Романның жанрының болгаш композициязының онзагайы. XX векте Тываның чонунуң салым-хуузу. Шын болуушкуннар болгаш кижилер – романның сюжединиң болгаш маадырларының аажы-чаңының өзээн тургузуп турары. Эпиктиг тоожуушкуннуң делгеми.

Романның маадырлары. Ада кижиниң оглу Күдеректи кижизидеринге салдары. Күдеректиң амыр эвес салым-чолу, маадырлыг аажы-чаңын чураан тема. Кол маадырның шын прототиви. Тыва мөгелерниң чүүлдешкек аажы-чаңын илередиринге Күдеректиң омур-хевириниң чугулазы. Салгалдар болгаш төрөл аймактар аразында харылзаалар.

Романның уран-чечен онзагайы, аас чогаал барымдаалы. Тыва литературада романның ужур-утказы. Чаа салгалдың кижилеринге кижизидикчи салдарлыы.

Салчак Өдөкеевич Тамбаның чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

С.Ө.Тамба – шүлүкчү, прозаик, журналист. «Доңгада кадык» – тыва литературада классиктиг поэзия, оон аас чогаалы-биле сырый холбаалыы.

Тоожу «Амыргалаар». Идея, тематиказы болгаш уран-чечен онзагайы.

Шүлүктөр: «Мээң байым», «Амыдырал хеми», «Сөзүм утпа», «Капитан Гастеллога», «Аалдап четсе».

Ынакшыл, найырал болгаш үе дугайында темалар.

Константин Чанзанович Тоюннуң чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

К. Ч. Тоюннуң поэзиясында мотивтер, кол темалар болгаш чогаалчының бижиириниң онзагайы. Төрээн черинге ынакшыл илереткен лириказы. «Ыраажы кыс» деп чогаалды ынакшылды алгап йөрээгениниң онзагайы.

Шүлүктөр: «Көгерим», «Ыраажы кыс».

Салим Сазыгович Сюрюн-оолдуң чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

С. С. Сюрюн-оолдуң чогаадыкчы ажил-чорудулгазы. Амгы үениң амыдыралының чидиг айтырыгларын болгаш мөзү-шынар айтырыын чырыткан чогаалдары. С. С. Сюрюн-оолдуң чогаалдарында эде тургузуушкун чылдары.

Шүлүк чогаалында С. С. Сюрюн-оолдуң хамааты туружу, бойдус лириказы. Төрээн черин алгаан шүлүктериниң онзагайы: «Көк-көк даглар», «Ак».

Роман «Ногаан ортулук».

Экология болгаш мөзү-шынар темазы. Кижиниң амыдыралының бойдус-биле сырый холбаалыының дугайында чогаалчының үзел-бодалы. Чогаалда чөрүлдээ, бойдус чурумалы, оларны илереткениниң онзагайы. Романның адының символиктиг ужур-утказы.

Роман «Тывалаар кускун».

Романда ниитилел болгаш мөзү-шынар чидиг айтырыглары, проблематика, чогаалдың кижизиг угланышкынны. Кижизиг, мөзү-бүдүш айтырыгларының утка-шынарының чидип турары – романның кол чидиг айтыры. Кускуннун овор-хевиринің символиктиг уjur-утказы. Чогаалда детальдарның уjur-уткалы: портрет, бойдус чурумалы. Романның адының уjur-утказы. Кол маадыр Салбак-оолдун овор-хевири, ооң тыва чоннун чаңчылчаан культуразынга хамаарылгазы. Салбак-оолдун амыдырал-чуртталгазын чидиг көргүскени.

Монгуш Борахович Кенин-Лопсанның чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

М.Б.Кенин-Лопсан – шүлүкчү, прозаик, очулдурукчу, этнограф. Нью-Йорктун Эртемнер Академиясында бактаап турар кижигүнү. Хамнаашкын ёзулалының «Дириг эртинези» деп аттың эдилекчизи. Национал школаның баштайгы доозукчузу.

Баштайгы шүлүктеринин аас чогаалы-биле холбаалы. Чогаалдарының улустун чаңчылдары, төрөөн черинге хамаарылга болгаш өгбелернин бурунгу мерген чагыглары-биле сырый холбаалы.

Шүлүктер. «Сонеттер

Сонеттерде ынакшыл лириказы болгаш лириктиг маадыр. Поэтиктиг дылының онзагайы, чурумалды.

Роман «Чүгүрүк Сарала»

Тыва литератураның төөгүзүндө бирги роман. Чогаалдың төрүттүнген төөгүзү. Романның композициязының онзагайы. Тыва XX в. 30-40 чылдарында. Чаа амыдырал дээш демисел.

Бөдүүн тыва арат Саадактың овор-хевири. Тыва кижинин амыдыралында аът. Чогаалда найырал темазы, тыва чоннун Кызыл Шеригте дузаламчызы. Чогаал дугайында литературлуг критика.

Роман «Буян-Бадыргы»

Тыва литературада бир дугаар роман-эссе. Романның композициязы. Күрүне ажилдакчызы Буян-Бадыргының овор-хевирин чуруп көргүскени. Тываның политиктиг амыдыралында дүшкүүрлүг байдалдарны чурааны. Роман-эссениң дылының уран-чечени, бижиттингенинин онзагайы.

Юрий Шойдакович Кюнзегештин чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

Ю. Ш. Кюнзегештин шүлүк чогаалында үнү. Шүлүкчүнүн тыва Шүлүк чогаалының сайзыраарынга Ю. Ш. Кюнзегештин чогаадыкчы ажил-чорудулгазының салдары. Чогаалдарының тематиказының онзагайы. Төрөөн чер, ынакшыл болгаш бойдус дугайында тема. Шүлүглелдери болгаш балладалары. Бойдус чурумалдарының

маадырларның иштики делегей болгаш сагыш-сеткил байдалдарын тодарадыр арга бооп турары.

Ю. Ш. Кюнзегештин поэзиясы. Шүлүктөр: «Саргатчай», «Тожу кижини хоорайда», «Шүлүктөргө дөзө», «Арат оглу ужузун үнгөн», «Ожук даштары».

Тыва шүлүк тургузуунга киригген чаа үлүг-хуузу, үштөөн одуруглар, ожук даштары.

Шүлүк чогаалында уран-чечен детальдарның салдары.

Шүлүктөр: «Шүлүкчүнүн орнукшулу ыржым, шириин». Лириктиг сюжеттин онзагайы, оон төөгүлүг үндөзүннүн. Башкызы С.Б. Пюрбюгө мөгейиг. Лириктиг маадырның омур-хевирин.

Тыва дылда очулдуртунган орус литература

Тыва литературада А.С.Пушкин. Шүлүктөр: «Тураскаал», «Сибирьге», «Хоругдаттырган кижини». Роман «Евгений Онегин» (очул. С.Б.Пюрбю).

Тыва литературада М.Ю.Лермонтов. Шүлүктөр: «Салгын хемези», «Төрөөн чурт» (очул. С. Сарыг-оол), «Булуттар» («Облака») (очул. М. Кенин-Лопсан).

Тыва литературада Т.Г.Шевченко. Шүлүктөр: «Дүш», «Чагыг». Россияның хаан чазаның эрге-чагыргазының ниити характеристиказы. Пейзаж болгаш ниитилел амыдыралының омуру. Лириктиг кирилделер, сөзүглел аразында ужур-утка. «Чагыг» деп чогаалдың композициясы, ужур-утказының идеялиг уг-шии. Монолог. Төрөөн черге ынакшыл, оон салым-хуузу дээш хамааты хүлээлгени миннип турары. Төрөөн чон дугайында бодалдар. Чоннун хосталга дугайында сеткил-көдүрлүүшкүннүг күзели.

Тыва литературада С.П.Щипачев. Шүлүктөр: «Улуг-Хем», «Кызыл», «Ынакшылды туюлундан камнап чоргар...».

Тывага орус чогаалчылар С.Щипачевтун, В.Кожевниковтун, С.Гудзенконун, А.Прокофьевтин кээп турганы. Найырал темазы, Тыва чурттун, тыва чоннун амыдыралында үндөзүн өскерилге чоруп турар үеде, фронтчу шүлүкчү Степан Щипачевтун келгени болгаш ажил-чорудулгазының ужур-уткалы.

Россия чоннарының литературазы тыва дылда

Алтай поэзия. Допчулал. Владимир (Аржан) Ойинчинович Адаров. Алтай литератураның хөгжүлдөзүнге А. О. Адаровтун кирилгези. Шүлүк «Көшкүн чон». Чогаалдың тематиказы. Көшкүн чоннун амыдыралының онзагайы.

Шор литература. Допчулал. Николай Егорович Бельчегешев (Койа Бельчек). XX вектин эгезинде шор литератураның тывылганы. Николай Егорович Бельчегешев (Койа Бельчек) – шүлүкчү, амгы үеде шор литератураның үндөзилекчизи. Ниитилелде шор шимчээшкыннин тургустунарынга, шор литератураның

сайзыраарынга чогаалчының кириген үлүү. Бирги чыындызы «Край родной – Горная Шория». Төрөөн черинге ышакшылды илереткениниң онзагайы. Шүлүк «Ырлап тур мен».

Расул Гамзатович Гамзатов. «Төрөөн дыл» «Мой Дагестан» деп номдан үзүндү (очул. Л.Х.Ооржак).

«Мээң Дагестаным» деп номда чогаалчының сагыш-сеткил хаара тудуптар дүвүрээзинни, мерген угаадыгылы, чогаалчының чүректің ханызындан көрүжү. Төрөөн дылынга, төрөөн ёзу-чаңчылдарынга, аймак чонунга, бичии, улуг чуртунга ынакшыл болгаш хүндүткел. Р. Гамзатов төрөөн дылының дугайында. Р. Гамзатов тыва дылда.

Михаил Николаевич Чебодаев . Шүлүкчү, прозаик, очулдурукчу, ССРЭ-ниң чогаалчылар Эвилелиниң кежигүнү.

Чечен чугаалар чыындызы «Крепин». Аныяк кижилер – Крепин болгаш Мартильдиң овор-хеирлери. Күштүг, карак кызыл болгаш дадыккан Крепинниң овор-хевири.

Чоннуң чаңчылдарын чогаалда чуруп көргүскени.

Делегей болгаш даштыкы литература тыва дылда

Э.Хемингуэй. Тоожу «Ашак биле далай».

Кубин балыкчы Сантьяго ашактың төөгүзү, ооң амыдыралында эң улуг олча – марлин бөлүүнге хамааржыр күчүлүг улуг балык-биле демисели. Чогаалдың кижизидилгелиг ужур-утказы.

Литература теориязы

Роман. Тыва литератураның төөгүзүндө роман жанрының тывылганы болгаш хөгжүлдөди. Жанрларның хөй уг-шии: философчу, төөгүлүг, фантастиктиг, шүлүктөөн роман, ниитилел-психологтуг болгаш о.ө.

Тыва литературлуг критиканың сайзыралының дугайында.

Тыва литературлуг критика. Литературлуг критиканың төрүттүнгениниң төөгүзү. Литературлуг критиканың сайзыралының күштелгени: XX вектиң 60 болгаш 70 чылдары. Доктаал «О литературно-художественной критике».

Тыва литератураның бирги шинчилекчилери: Д.С.Куулар, М.А.Хадаханэ, А.К.Калзан болгаш өскелер-даа. Тыва литературлуг критиканың амгы үедө байдалы.

10-11 класстарда өөрөнгөн литературлуг терминнерни катаптаары

– Чечен чогаал уран чүүлдүң бир хевири.

- Литературлуг критика. Тыва литературлуг критиканың сайзыралының дугайында.
- Чечен окур-хевир. Окур-хевирлер аайлап-баштаашкыны, окур-хевирлер тургузар аргалар. Деталь. Символ. Портрет. Психологизм.
- Бир мөзүлеш окур-хевирлер. Литературлуг характер. Чечен чогаалдың маадырлары. Персонаж. Прототип дугайында билиг. Авторнуң окур-хевир.
- Чечен үе болгаш девискээр.
- Чечен чогаал. Утказы болгаш хевир. Темазы. Идеязы.
- Чогаалдың идеязы болгаш темаларның хөй талалы.
- Чогаалдың композициязы. Сюжет. Болуушкуннарның хөгжүлдези: пролог, дүүшкүн, өөскүдүлгө, дыңзыгышкын, чештинишкын, эпилог. Лириктиг кирилде. Чөрүлдээ. Тоожукчу автор. Авторнуң окур-хевир.
- Чечен чогаалдың кол методтары
- Литературлуг аймактар. Эпос. Лирика. Драма. Роман.
- Комедия драма жанрының хевир.
- Тыва литературада дузаашкын болгаш кыжырыг.
- Литератураның жанрлары. Эпос жанры. Лирика жанры.
- Драма жанры.
- Чогаалдың уран-чечен аргалары. Дылында уран чурумалдыг аргалар: деңнелге, метафора, эпитет, метонимия; гипербола, аллитерация, рифма.
- Шүлүк тургузуунуң онзагайлары. Интонация. Ритм. Шүлүктүң тургузуунуң аай-бажы. Шүлүктүң хемчээли. Стопа. Рифма. Строфа. Чогаалдарда символдар.
- Төөгү-литературлуг чорулга. Литературлуг угланышкыннар.

– Төөгү-литературлуг хөгжүлдe. Литературлуг угланыышкыннар болгаш агымнар: классицизм, сентиментализм, романтизм, реализм, модернизм, постмодернизм.

Класстан дашкаар номчуурунга сүмелээн чечен чогаалдар даңзызы
10 класс

Проза

1. З.С.Байсалова. Тоожу «Татьянаның салымы».
2. А.А.Даржай. Проза-шүлүк «Шагар-оътта шалың».
3. Э.Л.Донгак. Чечен чугаа «Чолдак-Аңчының чугаалары».
4. М.М.Дуюнгар. «Хөлөгелер» деп чыындыдан чечен чугаалар. (шилилгелиг 2-3 чечен чугаа).
5. И.Б.Иргит. Чечен чугаа «Ажыг конфета».
6. К.Б.Монгуш. Тоожу «Шын кайдал?», «Долаан бургандан келген уруг». Чечен чугаа «Часкы хаттар».
7. К-Э.К.Кудажы. Тоожу «Ыы». Чечен чугаа «Дуруяалар – эжеш куштар». Шии «Далай дүвүнде даңгына».
8. О.К.Саган-оол. Роман «Төрээн кижилер» (шилиттинген эгелер). Тоожу «Аржаан».
9. С.А.Сарыг-оол. Роман «Алдан дургун» (шилиттинген эгелер).
10. Ш.М.Суван. Тоожу «Чагаа», «Хемчик нояны». Чечен чугаа «Хөөржү» (шилилге-биле).

Шээжилээр чогаалдар даңзызы

10 класс

1. М.Б.Кенин-Лопсан. Шүлүктөр «Истер», «Буян-Бадырғы».
2. Ю.Ш.Кюнзегеш. Шүлүк «Саргатчай».
3. С.Б.Пюрбю. Шүлүглел «Үем болгаш үе-чергем дугайында» (шилиттинген эгелер). Шүлүктөр: «Күскү сесерликке», «Чуртталганың аялгазы».
4. С.А.Сарыг-оол. Шүлүк «Ынакшыл», шүлүглел «Алдын-кыс» (шилиттинген эгелер).
5. С.С.Сюрюн-оол. Тоожу «Ногаан ортулук» (шилиттинген эгелер). Роман «Тывалаар кускун» (шилиттинген эгелер).
Шүлүк «Көк-көк даглар».
6. С.Ө.Тамба. Шүлүк «Мээң байым».
7. К.Ч.Тоюн. Шүлүктөр: «Көгерим», «Ыраажы кыс»

5. КИЧЭЭЛДЕН ДАШКААР АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГА

Кичээлден дашкаар ажыл өөрөдилге-кижизидилгениң чугула кезээ бооп турар болгаш өөреникчилерниң хостуг үезин организаастаарының бир хевири болур.

Кичээлден дашкаар ажылдар чаа үениң негелделеринге дүүштүр бот-сайзыралынче кичээнгейлиг, ниитилелге бодун идепкейлиг алдынып, бот-тускайлаң амыдыралчы шилилгени чедишкинниг кылып шыдаар, чогаадыкчы салым-чаяанныг, сайзыраңгай кижини хевирлээринге дузалаар.

Бердинген планнаашкында кичээлден дашкаар ажылга чылда 4 шакка таарыштырып кылган чижек темаларны киирген. Шактар үлелгезиниң янзы-янзы вариантылыг болуру өөрөдилге албан черлериниң онзагайларындан хамааржыр.

Клас с	Эрттирер хемчеглерниң хевири	Тема	Өөреникчилерниң ажыл-чорудулгазының кол хевирлериниң тайылбыры
10	Литературлуг маргылдаа «Чүү? Каяа? Кажан?» (Чогаалчы, күрүне ажылдакчызы С. К. Токаның чогаал	«Тос чадырга чугаа»	Чогаалдар-биле бот-хуузунда ажылдап билири, салдынган сорулгаларны шиитпирлээринге бот-тускайлаң ажылдап билири. Бодунуң бодалынга боттут барымдааларны киирип, бадыткалдыг чугаалап, камгалап билири. Өскелерни дыңнаар, түңнелдер үндүрери. Аудитория мурнунга чугааланыры. С. К. Токаның амыдырал-чуртталгазы

	ажылынга тураскааткан хемчег)		болгаш чогаалчы ажил-чорудулгазының дугайында билиглерин делгемчидери, номнарны номчуурунга уругларның сонуггалын оттулары.
	Тыва дыл хүнүнге тураскааткан неделя	«Ожуктуң үш дажы»	Өөрөнгө чогаалдарына болгаш темаларга хамаарыштыр билиин ханыладыры. Тыва чогаалчыларның дыл дугайында чогаалдарын өөренири. Чогаалдар-биле бот-тускайлаң ажилдаары. Литературлуг чугааның нормаларына дүүштүр өөрөнгө чогаалдарны (азы үзүндүлери) аяныг номчууру.
	Литература- хөгжүмнүг кежээ	«Чаа Тываның тургустунганы »	Бөлүктөп чогаалчы ажилды чорудары. Аудитория мурнунга чугааланып өөренири. Өөрөнгө чогаалдарының аяныг номчулгазы, чогаалчыларның ыры болу берген шүлүктөрин ырлап күүседири.
	Эртем- шинчилел ажылы	«Сергей Пюрбю – алдарлыг шүлүкчү»	Тыва литератураның төөгүзүндө чогаалчының кириген үлүүнүң дугайында чугаалажыры. Чогаалчының тыва урун чүүлге арттырган ажил-чорудулгазының ужур-дузазы. Литература-критиктиг статьяларны өөренири, чогаалчының намдары болгаш чогаалчы-ажыл-чорудулгазына, чогаалдарының бижиттинген төөгүзүнгө хамаарыштыр Интернет четкизинден курлавырлар болгаш тайылбыр номнардан немелде медээлери дилээри.

Кичээлдин блогу	Кичээлдин темазы	Шагы	План аайы - биле	Херек кырында
Кирилде кичээл	Тыва литератураның сайзыралы. Тыва литература хх вектин эгезинде	1	06.09	
Кижиги. Ниитилел. Күрүне	С.К.Тока. Намдары, чогаадыкчы ажыл - чорудулгазы	1	06.09	
	«Араттын сөзү» ийиги номдан эгелер: « Он сургуул», «Улуг – Ужар»	1	13.09	
	Үшкү номдан эгелер: « Улуг Москва, амыр –ла», «Улуг өөредилге»	1	13.09	
	Чугаа сайзырадылгазы	1	20.09	
	С.А.Сарыг – оол. Намдары, чогаадыкчы ажыл - чорудулгазы	1	20.09	
	Шүлүк «Өскүстүн чалбарыы»	1	27.09	
	Философчу болгаш ынакшыл лирикасы. «Ынакшыл», «Чараш карак», «Үрезинчигеш»	1	27.09	
	«Аңгыр – оолдун тоожузу»	2	04.10, 04.10	
	ЧСК. «Аңгыр – оолдун тоожузу – тыва амыдыралдың энциклопедиясы»	2	11.10 11.10	
«Кижиги – төөгү - амгы үе». «Кижиги - өг – бүлө»	«Алдын – кыс» 1 – ги кезээ. 2 – ги кезээ. Уран - чечени	2	18.10 18.10	
	Литература теориясы: Чечен чогаалдың кол – кол методтары	1	25.10	
	А.Адаров «Көшкүн чон»	1	25.10	
	С.Б.Пюрбю. Намдары, чогаадыкчы ажыл - чорудулгазы	1	08.11	
	«Чаңгыс сөч дээ «»	1	08.11	
	Ынакшыл болгаш философчу лирика. «Күскү сесерликке», «Алды айның дүнезинде»	1	15.11	
	«Чуртталганың аялгазы»	1	15.11	
	«Үем болгаш үе чергем дугайында». Чогаалдың композициясы, сюжеттиг шугумнар	1	22.11	
	Төөгүнүн дириг херечизи – Тыва чуртунда хөгжүлдениң	1	22.11	

	оруунун херечизи тоожукчу мааддырның омур - хевири			
	ЧСК	2	29.11 29.11	
Кижиге». Орус литература тыва дылда	А.С.Пушкинниң чогаалдары тыва дылда. « Тураскаал », «Сибирьге », « Хоругдаттырган кижиге »	1	06.12	
	М.Ю. Пермонтов « САлгын хемезиге », « Булуттар », « Төрөөн чурт »	1	06.12	
« Кижиге – бойдус – бедик сайзыралы»	О.К.Саган – оол. Намдары болгаш чогаадыкчы ажыл - чорудулгазы	1	13.12	
	Роман « Дөспөстөр»	1	13.12	
	Боражык биле Хеймер – оолдун омур - хевири	1	20.12	
	Дылының уран - чечени	1	20.12	
	И.У. Бадра. Намдары, салым – чолу, чогаадыкчы ажыл - чорудулгазы	1	27.12	
	«Арзылан Күдерек » - төөгүлүг роман. Бижиттиген төөгүзү	2	27.12 16.01	
	Романның сюжети, композициясы	1	23.01	
	Маадырларның омур - хевири	1	23.01	
	Чогаалдың дылының уран - чечени	1	30.01	
	ЧСК. Тыва Республиканың мөгелери	2	30.01 06.02	
	Н.Е. Бельчегешев (Койа Бельчек) «Ырлап тур мен» - төрөөн черинге ынакшылының бир тускай көстүүшкүнү	1	06.02	
	С. Ө. Тамба. Чогаадыкчы ажыл - чорудулгазы	1	13.02	
	«Сөзүм утпа», «мээң байым», «Амыдырал хеми»	1	13.02	
	«Капитан Гастеллога», «Аалдап четсе»	1	20.02	
	«Амыргалаар » - тоожу	2	20.02 20.02	
	Тоожунун уран - чечени	1	27.02	
	ЧСК	1	27.02	
	К.Ч. Тоюн. Чогаалчы дугайында сөс.			
	«Көгөрим», «Ыраажы кыс»	1	07.03	
	С. С. Сүрүн – оол. «Көк – көк даглар», «Ак» .Шүлүктөргө	1		

	уран - чечени		07.03	
	«Ногаан ортулук»	1	14.03	
	Кол мааддырның ажжыл - херектери	1	14.03	
	ЧСК Чурук – биле ажыл арын 276.	1	21.03	
	С.С. Сүрүң – оол «Тывалаар кускун»	2	21.03	
	ЧСК «Бойдус биле кижиниң хини тудуш»	2	04.04	
	Р.Г. Рамзатов «Төрээн дыл»	1	04.04	
	М. Б. Кенин – Лопсан. Намдары, чогаадыкчы ажыл – чорудулгазы. «Сонеттер»	1	11.04	
	«Чүгүрүк Сарала»	2	11.04 18.04	
	Чогаал теориязы. Роман дугайында билиг	1	18.04	
	«Буян – Бадыргы». Төөгүлүг күрүне баштыңы	2	25.04 25.04	
	Ю.Ш.Кюнзегеш «Саргатчай», «Арат оглу ужуп келген», «Шүлүктерниң дөзези»	1	16.05	
	«Тожу кижини хоорайда», «Шүлүкчүнүн орнукшулу ыржым, шириин»	1	16.05	
	Тыва литературада чечен чогаал критиказы	1	23.05	
	Түңнел кичээл. ЧСК	1	23.05	

6. ӨӨРЕДИЛГЕ ПРОГРАММАЗЫНЫҢ СОРУЛGAЗЫН БОТТАНДЫРАР БАЙДАЛДАР

Библиотека фондузу: «Классик чогаалчылар» сериязы; тыва дылда чечен чогаал.

Өөредилгениң көргүзүг херекселдери:

- чогаалчыларның хөрек чуруктары;
- чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының дугайында альбомнар болгаш буклеттер;
- көргүзүгүг дидактиктиг материалдар (аас болгаш бижимел чугаа сайзырадыр);
- медээ-курлавырлыг хандырылга;
- өөредилгениң медээ-харылзажылга чорудар херекселдери;
- мультимедиялыг өөредилге программалары, электроннуг өөредилге номнары, электроннуг библиотека, электроннуг эртем энциклопедиязы.

Экран-үннүг өөредилге номнары: презентациялар, чогаалчыларның ажыл-ижинге хамаарыштыр слайдылар (диапозитивтер); чогаалчыларның чугаазының, чогаалдарының үннүг бижидилгези; чогаалчыларның чогаадылгазының дугайында видеофильмнер.

Өөредилгениң техниктиг херекселдери: компьютер, проектор, телехарылзажыр херекселдер, сканер, лазерлиг принтер, хоолгалаар аппарат, телевизор (графиктиг проектор), экран, видеоплейер, DVD-плейер (видеомагнитофон), аудио-центр, өөредилгениң техниктиг херекселдери.

Тыва Республикада билиг бээр экскурсияларның объектилери:

1. Тываның күрүне университетинде литературлуг музей.
2. Өвүр кожууннуң Дус-Даг суурда С. Сарыг-оол аттыг музей.
3. Каа-Хем кожууннуң Сарыг-Сеп суурнуң дугаары ийи ниити билиг ортумак школазында С.К. Тока аттыг музей.
4. Политиктиг репрессиялар музейи «Мемориал».
5. Кожууннарда болгаш Кызыл хоорайда чогаалчыларга тураскааттыг тураскаал бижиктиг самбыралар, көжээ-тураскаалдар.
6. Тыва Республиканың «Алдан-маадыр» аттыг Национал музейи.
7. Чөөн-Хемчик кожуунда «М. Буян-Бадыргы» аттыг Национал музейиниң салбыры.
8. Тыва Республиканың В. Көк-оол аттыг тыва Национал хөгжүм-шии театры.

Өөредилге литературазы

1. Калзан, А. К. Тувинская литература. Учебник для 8-10 классов средней школы. / А. К. Калзан. — Кызыл: ТКНИ, 1989. — 284 с. — Текст: непосредственный.
2. Тувинская литература. Учебник для 8-10 классов средней школы. — Кызыл: Тувинское книжное издательство, 2003. — 304 с. — Текст: непосредственный.

Методиктиг литература

1. Бавуу-Сюрюн, М. В. Чогаадыгга канчаар белеткенирил? Учебно-методические руководство. / М. В. Бавуу-Сюрюн. — Кызыл: РИО ТувГУ, 1999. — 16 с. — Текст: непосредственный.
2. Кудажы, К. К. Ук-ызыгууру болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы (1929-2006). Учебно-методическое издание. / К. К. Кудажы. — Кызыл: РИО ИРНИШ, 2019. — 96 с. — Текст: непосредственный.

3. Күжүгет, М. А. Литературное краеведение: учебно-методическое пособие для учителей тувинского языка и литературы. / М. А. Кужугет. — Кызыл: РИО ТывГУ, 2014. — 104 с. — Текст: непосредственный.
4. Донгак, А. С. Методологические проблемы изучения истории литератур народов Сибири. Материалы региональной научной конференции / А. С. Донгак, У. А. Донгак, Л. С. Мижит. — Абакан: ООО «Журналист», 2006. — 161 с. — Текст: непосредственный.
5. Ооржак, М. Н. Чогаадыг бижиириниң аргалары. Учебно-методические материалы для учителей тувинского языка и литературы. / М. Н. Ооржак. — Кызыл: РИО «Аныяк», 2003. — 102 с. — Текст: непосредственный.
6. Ооржак, Л. Х. Өөредилгениң федералдыг күрүне стандарттары: тыва чогаал эртемин школага башкылаарының айтырыглары. Методическое пособие. / Л. Х. Ооржак. — Кызыл: РИО ИРНШ, 2007. — 64 с. — Текст: непосредственный.
7. Ооржак, Л. Х. Чогаадыг бижип өөредири. Методическое пособие. / Л. Х. Ооржак. — Кызыл: РИО ИРНШ, 2020. — 47 с. — Текст: непосредственный.
8. Очур, Т. Х. Литература тюркоязычных родственных народов. Учебное пособие. / Т. Х. Очур. — Кызыл: РИО ТывГУ, 2013. — 322 с. — Текст: непосредственный.
9. Сундуп, Д. Ч. Методика преподавания тувинского устного народного творчества в школе. Пособие для учителей. / Д. Ч. Сундуп. — Кызыл: ТывНУЧ, 1992. — 126 с. — Текст: непосредственный.
10. Тыва литература талазы-биле эртем-методиктиг статьяларның чыындызы I кезээ. Сборник научных статей о тувинской литературе. — Кызыл: РИО ИРНШ, 2006. — 67 с. — Текст: непосредственный.
11. Херел, А. Х. Выразительное чтение. Учебно-методические материалы для учителей тувинского языка и литературы. / А. Х. Херел. — Кызыл: РИО ТувГУ, 2007. — 79 с. — Текст: непосредственный.
12. Чамзырын Е. Т. Теория и методика преподавания родной литературы. Учебно-методическое руководство для учителей тувинского языка и литературы. — Кызыл: РИО ТувГУ, 2005. — 128 с.
13. Чамзырын, Е. Т. Внеклассная работа по тувинской литературе: литературные олимпиады, конференции, вечера, диспуты. Учебно-методические материалы для учителей тувинского языка и литературы. / Е. Т. Чамзырын. — Кызыл: РИО ТувГУ, 2010. — 174 с. — Текст: непосредственный.

14. Чамзырын, Е. Т. Тыва литературага класстан дашкаар ажылдар. Методическое руководство для учителей тувинского языка и литературы / Е. Т. Чамзырын. — Кызыл: РИО ИРНШ, 2015. — 158 с. — Текст: непосредственный.

15. Чамзырын, М. Ч. Самагалдай ортумак школазы: Арга-дуржулга, дилээкиннер, класстан дашкаар ажылдар. Учебно-методическое пособие. / М. Ч. Чамзырын. — Кызыл: РИО «Аныяк», 1998. — 99 с. — Текст: непосредственный.

Эртем литературазы

1. Будуп, Б. К. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. / Б. К. Будуп. — Кызыл: Тувинское книжное издательство им. Ю.Кюнзегеша, 2010. — 122 с. — Текст: непосредственный.

2. Даржай, А. А. Дүлгээзинниг аян: шүлүк болгаш шүлүкчүлөр дугайында чугаалар. / А. А. Даржай. — Кызыл: Тувинское книжное издательство им.Ю.Кюнзегеша, 2004. — 208 с. — Текст: непосредственный.

3. Донгак, У. А. Тувинское стихосложение. / У. А. Донгак. — Кызыл: Тувинское книжное издательство им.Ю.Кюнзегеша, 2006. — 149 с. — Текст: непосредственный.

4. История тувинской литературы. Том I. Истоки. Литература Тувинской Народной Республики (1921 – 1944) / У. А. Донгак, А. Л. Кошелева, Л. С. Мижит [и др.]. — Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2013. — 263 с. — Текст: непосредственный.

5. Калзан, А. К. Амыдырал болгаш литература. Критические статьи / А. К. Калзан. — Кызыл: ТКИ, 1980. — 174 с. — Текст: непосредственный.

6. Кенин-Лопсан М. Б. Традиционная культура тувинцев. — Кызыл: Тувинское книжное издательство им. Ю. Кюнзегеша, 2006. — 230 с.

7. Кенин-Лопсан, М. Б. Дыхание черного неба: мифы тув. шаманства / М. Б. Кенин-Лопсан. — Москва: Велигор, 2008. — 192 с. — Текст: непосредственный.

8. Комбу, С. С. Тувинская литература / С. С. Комбу. — научное издание. — Новосибирск: Наука, 2012. — 360 с. — Текст: непосредственный.

9. Кыргыс, З. К. Песенная культура тувинского народа / З. К. Кыргыс, И. В. Мациевский. — научное издание. — Кызыл: Тув. кн. издательство, 1992. — 144 с. — Текст: непосредственный.

10. Мижит, Л. С. Древнетюркские трехстишия как один из истоков тувинского поэтического жанра ожукдажы / Л. С. Мижит. — Текст: непосредственный // Материалы международной конференции, посвященной 280-летию открытия древнетюркских памятников. — Абакан: 2001. — С. 65-75.

11. Мижит, Л. С. Триадачные образы в религиозно-мифологических представлениях тувинцев / Л. С. Мижит. — Текст: непосредственный // Ученые записки ТИГИ. Вып. XIX. — Кызыл: 2002. — С. 247-257.
12. Мижит, Л. С. К вопросу об эпитафийной лирике древних тюрков / Л. С. Мижит. — Текст: непосредственный // Письменное наследие тюрков. Материалы международного симпозиума, посвященного 110-летию дешифровки орхон-енисейской письменности. — Кызыл: 2003. — С. 85-88.
13. Мижит, Л. С. Ожук дажы – делегейниң хензиг хевири / Л. С. Мижит. — Текст: непосредственный // Ожук дажы. Тувинские трехстишия. Антология. — Кызыл: Тувинское книжное издательство им.Ю.Кюнзегеша, 2004. — С. 4-44.
14. Мижит, Л. С. Числовая символика в тувинской фольклорно-литературной традиции / Л. С. Мижит. — Текст: непосредственный // Ученые записки ТИГИ. Вып. XX. — Кызыл: 2004. — С. 239-251.
15. Мижит, Л. С. Тувинские загадки-триады / Л. С. Мижит. — Текст: непосредственный // Сибирь – единое фольклорно-литературное полиэтническое пространство. — Улан-Удэ: 2006. — С. 160-165.
16. Мижит, Л. С. Триада в тувинской традиционной культуре / Л. С. Мижит. — Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2013. — 138 с. — Текст: непосредственный.
17. Самдан, З. Б. Взаимодействие литературных и фольклорных традиций в тувинской советской прозе (на материале произведений 60-70-х годов) : специальность 10.01.03 «литература народов СССР»: диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук / Самдан З. Б.; Ин-т мировой лит. им. А.М. Горького. — Москва, 1981. — 20 с. — Текст: непосредственный.
18. Самдан, З. Б. От фольклора к литературе: на материале тувинской прозы 40-70-х годов / З. Б. Самдан. — Кызыл: 1987. — 80 с. — Текст: непосредственный.
19. Самдан, З. Б. Лики тувинской словесности: Ч. I: За фольклорным жемчугом / З. Б. Самдан. — Кызыл: Респ. тип., 2001. — 116 с. — Текст: непосредственный.
20. Самдан, З. Б. Лики тувинской словесности Ч. II: В поисках идеала / З. Б. Самдан, У. А. Донгак. — Кызыл: Респ. тип., 2001. — 84 с. — Текст: непосредственный.
21. Самдан, З. Б. Лики тувинской словесности. Ч. III: Хранители ценностей: штрихи к портретам / З. Б. Самдан, У. А. Донгак. — Кызыл: Респ. тип., 2001. — 80 с. — Текст: непосредственный.

22. Самдан, З. Б. Тыва чогаалдың коопалары-биле: эртемденнин демдеглелдери / З. Б. Самдан. — Кызыл: Респ. тип., 2005. — 160 с. — Текст: непосредственный.

23. Самдан, З. Б. Тувинская словесность: миф — сказка — литература: избранные труды. / З. Б. Самдан. — Абакан: Журналист, 2011. — 296 с. — Текст: непосредственный.

24. Самдан, З. Б. Хранители духовной культуры: сб. публицистич. ст. / З. Б. Самдан. — Абакан: Тип. КЦО «Аныяк», 2011. — 152 с. — Текст: непосредственный.

25. Тувинские народные песни и обрядовая поэзия / — Текст: непосредственный // Тувин. ин-т гуманитар. и прикладных социал.-экон. исслед., М-во культуры Респ. Тыва, Междунар. науч. центр «Хөөмей». — Кызыл: МНЦ «Хөөмей»; Новосибирск: Сибирская горница: 2015. — С. 410-414.

26. Тогуй-оол, А. С. Опыт исследования тувинского стихосложения / А. С. Тогуй-оол. — Текст: непосредственный // Ученые записки ТНИИЯЛИ. Вып. I. . — Кызыл: 1953. — С. 93-110.

27. Ховалыг, М. Б. Тыва Республиканың чогаалчылары (на тув.яз.) / М. Б. Ховалыг. — Кызыл: Новости Тувы, 2000. — 56 с. — Текст: непосредственный.

28. Ховалыг, М. Б. Тываның чогаалчылары — Писатели Тувы / М. Б. Ховалыг. — Кызыл: Тув. кн. изд-во, 2001. — 72 с. — Текст: непосредственный.

29. Алексеев, Н. А. Фольклор тувинцев Бай-Тайги: в записях от школьников / Н. А. Алексеев, У. А. Донгак, З. Б. Самдан. — Новосибирск: Наука, 2006. — 57 с. — Текст: непосредственный.

30. Чамзырын, Е. Т. Этнопоэтические особенности тувинской детской прозы. / Е. Т. Чамзырын. — Кызыл: ИП Ооржак Р.К., 2009. — 57 с. — Текст: непосредственный.

Словарьлар

1. Тимофеева, Л. И. Краткий словарь литературоведческих терминов / Л. И. Тимофеева, С. В. Тураева. — Москва: Просвещение, 1985. — 208 с. — Текст: непосредственный.

2. Литература в школе от А до Я. 5-11 класс. Энциклопедический словарь-справочник. — Москва: Дрофа, 2006. — 720 с. — Текст: непосредственный.

3. Монгуш, Д. А. Русско-тувинский словарь / Д. А. Монгуш. — Москва: Русский язык, 1980. — 664 с. — Текст: непосредственный.

4. Ондар, Б. К. Краткий словарь гидронимов Тувы / Б. К. Ондар. — Кызыл: ТывНУЧ, 1995. — 44 с. — Текст: непосредственный.
5. Ондар, Б. К. Топонимический словарь Тувы / Б. К. Ондар. — Абакан: Изд-во ХГУ им. Н. Ф. Катанова, 2004. — 255 с. — Текст: непосредственный.
6. Татаринцев, Б. И. Этимологический словарь тувинского языка (Т. I: А, Б, В, Г). / Б. И. Татаринцев. — Новосибирск: Наука, 2002. — 432 с. — Текст: непосредственный.
7. Татаринцев, Б. И. Этимологический словарь тувинского языка (Т. II: Д, Е, И, Й) / Б. И. Татаринцев. — Новосибирск: Наука, 2003. — 432 с. — Текст: непосредственный.
8. Татаринцев, Б. И. Этимологический словарь тувинского языка (Т. III: К, Л) / Б. И. Татаринцев. — Новосибирск: Наука, 2004. — 440 с. — Текст: непосредственный.
9. Татаринцев, Б. И. Этимологический словарь тувинского языка (Т. IV: М, Н, О, Ө, П) / Б. И. Татаринцев. — Новосибирск: Наука, 2008. — 442 с. — Текст: непосредственный.
10. Тыва дылдың орфографтыг словары. — Кызыл: ТывНУЧ, 1967. — 447 с. — Текст: непосредственный.
11. Монгуш, Д. А. Толковый словарь тувинского языка (Т. I: А-Й) / Д. А. Монгуш. — Новосибирск: Наука, 2003. — 599 с. — Текст: непосредственный.
12. Монгуш, Д. А. Толковый словарь тувинского языка (Т. II: К-С). / Д. А. Монгуш. — Новосибирск: Наука, 2011. — 798 с. — Текст: непосредственный.
13. Хертек, Я. Ш. Русско-тувинский фразеологический словарь / Я. Ш. Хертек. — Кызыл: Тувинское книжное издательство, 1985. — 299 с. — Текст: непосредственный.
14. Хертек, Я. Ш. Тувинско-русский фразеологический словарь / Я. Ш. Хертек. — Кызыл: Тувинское книжное издательство, 1975. — 204 с. — Текст: непосредственный.

Журналдар

1. Научно-популярный и методический журнал Башкы. — Текст: электронный // : [сайт]. — URL: <http://bashky.ru> (дата обращения: 30.02.2020).
2. Электронный журнал «Новые исследования Тувы». — Текст: электронный // : [сайт]. — URL: <http://www.tuva.asia> (дата обращения: 30.02.2020).

3. Литературно-художественное издание «Улуг-Хем» . — Текст : электронный // : [сайт]. — URL: <http://www. – ulughem65.html> (дата обращения: 30.02.2020).

Электронные ресурсы

1. Федеральные государственные образовательные стандарты. — Текст : электронный // : [сайт]. — URL: <https://fgos.ru> (дата обращения: 22.11.2019).

2. Федеральный институт развития образования (ФИРО) РАНХиГС. Конкурс «Всероссийский мастер-класс учителей родного, в том числе русского, языка в 2020 году». — Текст : электронный // : [сайт]. — URL: firo@ranepa.ru (дата обращения: 11.02.2020).

3. Фестиваль педагогических идей . — Текст : электронный // : [сайт]. — URL: <http://festival.1september.ru> (дата обращения: 24.06.2019).

4. Актуальные проблемы преподавания родного языка . — Текст : электронный // : [сайт]. — URL: <http://infourok.ru/> (дата обращения: 13.06.2019).

5. ГБНУ МОиН РТ «Институт развития национальной школы» . — Текст : электронный // : [сайт]. — URL: <http://irnsh.ru/> (дата обращения: 12.01.2019).

6. ГБУ РТ «Национальный музей Республики Тыва имени Алдан-Маадыр». — Текст: электронный // : [сайт]. — URL: <http://museum.tuva.ru/> (дата обращения: 06.05.2018).

7. ГБУ «Центр развития тувинской традиционной культуры и ремесел». — Текст: электронный // [сайт]. — URL: <http://tuvancenter.com/o-nas/> (дата обращения: 04.03.2019).

8. Детский литературный сайт «Радуга Тувы». — Текст: электронный // : [сайт]. — URL: <http://tuvacheleesh.ru/> (дата обращения: 23.02.2019).

9. Молодые писатели Тувы . — Текст: электронный // : [сайт]. — URL: <https://vk.com/molodyepisatelituvy/> (дата обращения: 14.11.2019).

10. Официальный сайт ГБНИОУ «Тувинский институт гуманитарных и прикладных социально-экономических исследований . — Текст : электронный // : [сайт]. — URL: <http://tigpi.ru/> (дата обращения: 28.09.2019).

11. Сайт Ассоциации учителей тувинского языка и литературы Республики Тыва. — Текст: электронный // : [сайт]. — URL: <https://tyvadyl.ru/ru/assocziacziya/> (дата обращения: 11.02.2020).

12. Сайт ГАОУ ДПО «ТИРО», РУМО учителей родного языка и литературы.
— Текст: электронный // : [сайт]. — URL: <http://www.ipktuva.ru/> (дата обращения: 23.01.2020).
13. Сайт Тываның чогаалчылары. Эртем-методиктиг, өөредилгелиг сайт . —
Текст : электронный // : [сайт]. — URL: <http://pisateli-tuvu.ru> (дата обращения: 11.02.2020).
14. Электронный корпус текстов тувинского языка. — Текст: электронный // :
[сайт]. — URL: <http://www.tuvancorpus.ru/> (дата обращения: 03.04.2018).